

1136-2

Openbare armenzorg te 's Hertogenbosch tijdens een groeifase, 1435-1535

door

W. P. BLOCKMANS en W. PREVENIER

In een aantal recente publicaties werd de aandacht gevestigd op de nauwe samenhang tussen de fasen van economische ontwikkeling en de sociale politiek, meer bepaald ten aanzien van de ondersteuning van behoeftigen in de samenleving. Enkele auteurs hebben in het bijzonder de vraag gesteld naar het waarom van de radicale hervormingen die men ziet optreden in bepaalde omstandigheden⁽¹⁾. Een daarvan was de periode 1520-1550, tijdens dewelke in tenminste een vijftigtal Europese steden dergelijke reorganisaties van de armenzorg werden doorgevoerd. In de Nederlanden telde H. Soly veertien steden die tot dergelijke maatregelen overgingen voor, of in toepassing van de algemene keizerlijke ordonnantie van 1531. Daarbij hoorden Antwerpen, Brussel, Mechelen, Leuven en Breda⁽²⁾.

De verifikatie van zulk een omvattende vruchtbare hypothese vereist een reeks onderzoeken op lokale en regionale basis die nauwgezet de bevolkingsevolutie, de economische conjunctuur en de sociale politiek met elkaar in verband brengen. Daarbij is het van fundamenteel belang dat meer dan in de meeste oudere studies gebeurde, de aandacht gericht wordt op de concrete funktionering van de ondersteuningsmechanismen. Deze levert inderdaad een juist beeld op van de werkelijkheid dan datgene dat men uit louter normatief en kwalitatief materiaal heeft gepuurd.

Een stad die bij uitstek in aanmerking kwam voor een onderzoek naar de funktionering van haar openbare armenzorg, was 's Hertogenbosch. In de bovenstaande opsomming valt haar afwezigheid op tussen de andere Brabantse hoofdsteden, het belangrijke Mechelen en het nabije Breda. Bestonden er bijzondere omstandigheden die het uitblijven van een

(*) Onze hartelijke dank gaat uit naar hen die ons behulpzaam zijn geweest bij dit onderzoek, naast hen die we verder op de aangegeven plaatsen zullen noemen: vermelden we hier gaarne de heren L. P. L. Pirenne, G. C. M. van Dijk en H. van Bavel.

(1) Met betrekking tot de huidige Amerikaanse samenleving, maar onder verwijzing naar historische parallellen, is de hypothese zeer duidelijk geformuleerd door F. F. PIVEN en R. CLOWARD *Regulating the Poor: The functions of public welfare* (Londen, 1972). Dit model werd voor de pre-industriële samenleving in de Nederlanden uitgewerkt door C. LIS *Sociale politiek: het controleren van de relatieve overbevolking en het reglementeren van de arbeidsmarkt. Een concreet voorbeeld: de hervorming van de armenzorg te Antwerpen in 1779* in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 5 (1976) pp. 146-166. C. LIS en H. SOLY *Verarming en sociale politiek tijdens twee versnellingsfasen in de kapitalistische ontwikkeling (ca. 1450-1550 ca. 1750-1850)* in *Handelingen van het XXXe Vlaams Filologencongres* (Gent, 1975) pp. 243-246.

(2) H. SOLY *Economische ontwikkeling en sociale politiek in Europa tijdens de overgang van middeleeuwen naar nieuwe tijden* in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 88 (1975) pp. 584-597.

TABEL I

Aantal haarden te 's Hertogenbosch (1374-1526)

Jaar	Haarden Muros (10)		Haarden Muros Extra		Totaal Intra + Extra		Fiskaal Vrijgestelden (armen)		Leegstaande Haarden		Instellingshaarden	
	Intra	Fiskaal netto (11)	Bruto	Fisk netto	Bruto	Fisk netto	IM	EM	IM	EM	IM	EM
1374 (3)	—	—	—	—	—	2188 a 2735	—	—	—	—	—	—
1438 (4)	—	—	2883	—	2883	2595	—	288	—	—	—	—
1464 (5)	—	—	2335	—	2335	2102	—	233	—	—	—	—
1473 (6)	—	—	2351	—	2351	—	—	—	—	—	—	—
1480 (7)	—	2440	[2930]	230	[2930]	2700	—	230	—	[118]	—	—
1496 (8)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1 ^e doc	3099	2624	357	313	3456	2937	475	44	44	[114]	—	—
2 ^e doc	—	2524	—	313	—	2837	—	—	—	—	—	—
1526 (9)	3725	3238	402	367	4127	3605	535	39	71	16	48	4

IM = intra muros

EM = extra muros

(3) J. CUVÉLIER, *Les dénombrements de foyers en Brabant (XIVe-XVIe siècle)*, Brussel, C R H, 1912, p. cxvii (haardentelling)

(4) De gegevens voor 1438 zijn ontleend aan bede-repartities van 1439, die echter expliciet refereren naar de telling van 1438 (ARA, Brussel Rekenkamer (RK), 15722, f° 29 v°) De telling was in het kwartier van 's Hertogenbosch een jaar later uitgevoerd dan in de rest van Brabant Het document SA Antwerpen Priv Kamer 2548, geeft het zelfde bruto-getal haarden, doch een blijkbaar afgerond aantal van 300 arme gezinnen en dus fiscaal netto van 2583 (overgenomen door CUVÉLIER, *Den*, p. 476) Voor de bede van 1451 werd de telling van 1438 nog steeds toegepast, d w z het zelfde bruto gegeven, en ook de forfaitaire afslag van 10 % voor armen Slechts twee steden, Aarschot en Tienen protesteerden tegen de aanslagvoet op grond van onaangepastheid en verkregen dan ook reductie (CUVÉLIER, *Dén*, pp. cxxxv-cxli, tevens ARA, Br, RK 15 724, bede v 25 dec 1451) Het feit dat een dergelijk protest vanwege 's Hertogenbosch niet voorhanden is, mag echter niet doen besluiten dat daar geen bevolkingsverschuivingen voorkwamen Uit de eerstvolgende telling van 1464 blijken die zich wel voltrokken te hebben op een niet nader te bepalen moment tussen 1438 en 1464 De telling van 1437 is op basis van het Antwerps archief uitgegeven in C R HERMANS, *Hulpmiddelen tot nasporing der oude bevolking in de provincie Noord-Brabant*, in *Bijdragen tot de geschied, oudh lett, stat en beeld kunsten van prov Noord-Brabant*, 's Hertogenbosch, 1845, pp. 51-57

(5) Een repartitie-document over de bede van 108 400 kronen op Brabant in 1464 voorziet voor de stad 's Hertogenbosch 3891 kr en 16 st (= 93 400 st) Aan het expliciet vermeld tarief van 40 st per haard zouden er bijgevolg 2335 belastbare haarden moeten geweest zijn, dus *netto*-belastbare entiteiten (doc in CUVÉLIER, *Den* p. 58) Doch uit een ander belastingsdocument, nl ARA, Br, RK, 45 777 (= oud n° 45 772) blijkt expliciet dat de 2335 haarden *bruto* zijn, en dat een reductie voorzien is van 10 % (233) en er dus een netto blijft van 2102 haarden Een ander document uitgegeven door J. CUVÉLIER, *Les fouages dans le quartier de Bois-le-Duc au XVe siècle* in *BCRH*, LXXXII, 1913, p. 104) geeft 2325 haarden (steunt op een document uit 1496 bewaard in het RA 's Hertogenbosch, momenteel onvindbaar, dat retrospectief de gegevens geeft vanaf 1437)

(6) CUVÉLIER, *Les fouages*, p. 99, n. 1, toont aan dat deze telling hoogst waarschijnlijk uitgevoerd werd in januari 1473, en niet 1472 zoals tot dan toe steeds aangenomen, ook in CUVÉLIER, *Den*, p. 476

(7) In het overzichtsdocument van CUVÉLIER, *Les fouages* p. 104, wordt een bruto aantal haarden van 1980 opgegeven, maar de uitgever laat ten overvloede blijken dat dit een fout moet zijn voor bv 2980, hetgeen dicht komt bij het door hem destijds (CUVÉLIER, *Den*, p. 476 en clxxi) berekende en door ons overgenomen bruto-getal 2930 In feite kennen we dus het *bruto* aantal (bij Cuvelier «foyers reels») niet We zijn echter goed geïnformeerd over het *netto*-aantal (bij Cuvelier «maisons taxes»), dank zij diverse bede-repartities, die gesteund zijn op de telling van 1480 De bede van april 1486 geeft 2700 haarden (IM + EM) ARA, Br, Mss Divers, 384, f° 399 en 468) Ook in sept 1487 wordt gesteund op 1480 (ARA, Br, RK, 15731, f° 14 r°) Ook in de bedden betaalbaar tussen 1 febr 1492 en 1 mei 1493 wordt de basis van 2700 haarden nog steeds toegepast, vermits elke haard 2 fl diende te betalen, en de stad Den Bosch twee maal 2700 fl betaalde (ARA, Br, RK, 15732, f° 32 v°) Dit blijkt ook uit andere repartitietabellen uit

1492 (CUVFLIER, *Den*, pp 107-108) en tevens uit andere beden, bv ARA, Br, RK, 45 770

(8) Het meest volledige eerste document SA Antwerpen, Priv K, 2550, zonder fol, geeft 2624 netto haarden IM en 313 EM, het 2^e document (SA Antwerpen, PK, 2551, f° 9 r°) geeft resp 2524 en 313 Het document ARA, Br Ms Div, 384, f° 352 v° geeft 2624 CUVFLIER, *Den*, p 476, geeft enkel de bruto-gegevens

(9) Voor de telling van 1526 zijn diverse versies bewaard We hebben ons gehouden aan de meest gedetailleerde, nl SA Antwerpen, Priv K, 2551 f° 127 v° sq, gecombineerd met f° 188 v° sq De gegevens in CUVFLIER, *Den*, pp 476-77, zijn onjuist of onduidelijk Oudere uitgaven van deze telling (met telkens varianten in de getallen) Hermans, *Hulpmiddelen*, pp 57-65 (naar SA Antwerpen), J VAN DE HAMMEN-A SASSEN, *Telling der huizen en haardsteden in de stad en de meierij van 's Hertogenbosch gedaan in het jaar 1526*, in *Handelingen v h Provinc Genootschap van Kunsten en Wetensch in Noord-Brab*, 1891-1893, pp 221-263, naar een kopie bewaard in het kerkarchief van Besoijen We zullen de vergelijking met onze gegevens verder bespreken, bij de detailuitwerking der telling van 1526 Tenslotte werden de uitgegeven informaties over 1526 ook nog besproken in L J A VAN DE LAAR, *Schatting van het aantal inwoners van 's Hertogenbosch in de zestiende eeuw*, in *Varia Historica Brabantica*, III, 's Hertogenbosch, 1969, pp 116-120

(10) Met *intra muros* is bedoeld wat in de bron veelal *binnen der cuypen* geheten wordt, het eigenlijke stadsgebied, verdeeld in negen blokken (= stadswijken) waarvan de opsomming te vinden is bij C R HERMANS *Verzameling van Kronijken Charters en Oorkonden betreffende de stad en meierij van 's Hertogenbosch* I, 's Hertogenbosch, 1848 pp 17-18 Met *extra muros* is bedoeld de onder het stadsrecht (de vrijheid) ressorterende dorpen Hintham, Orten, Franken hofstad, Dongen en een paar losse woningen

(11) Met *bruto* is bedoeld het totaal aantal bewoonde haarden (= gezinnen) inbegrepen de arme haarden maar uitgesloten de onbewoonde haarden en de haarden van kerkelijke of caritatieve instellingen We hebben deze keuze gedaan om zo een homogeen beeld te geven van de reele gezinnen De instellingshaarden zijn inderdaad van een geheel andere aard, en hebben een andere samenstelling (cf verder) Het *fiscaal netto* is als volgt berekend Het *theoretisch* aantal fiscaal belastbare entiteiten bedraagt

IM 3725 (gezinnen) + 48 (instellingshaarden) + 71 onbewoonde = 3844
EM 402 (gezinnen) + 4 (instellingshaarden) + 16 onbewoonde = 422
Totaal 4266

Het *netto* aantal fiscaal belastbare entiteiten bedraagt

IM 3844 (theor fisc ent) - 71 (onbewoonde) - 535 (armen) = 3238
EM 422 (theor fisc ent) - 16 (onbewoonde) - 39 (armen) = 367
Totaal 3605 (te vinden in tabel I)

Deze rubrieken (bruto netto) werden opgevat zoals hierboven beschreven, om de expliciete telling van 1526 maximaal te laten aansluiten bij de vroegere tellingen

Om elk misverstand te voorkomen willen we er op wijzen dat voor 1526 het verschil tussen bruto en fiscaal netto nl 522, kleiner is dan het aantal fiscaal vrijgestelde armen (574), omdat in het bruto de 52 instellingshaarden *niet* en in het netto *wel* meegerekend werden

stedelijke ordonnantie over de armenzorg verklaren ? Men denkt hierbij aan de faam die de hoofdstad van Noord-Brabant genoot als buitengewoon goedgeefs jegens de armen, een mening van tijdgenoten en historici die op haar werkelijkheidsgehalte moet getoetst worden

Een bijkomend motief om dit onderzoek voor 's Hertogenbosch te ondernemen ligt in de beschikbaarheid van een ruime en haast onontgonnen dokumentatie. Dankzij de bewaring van rekeningen van de Tafel van de HI Geest, kon de funktivering van de ondersteuning gedurende een eeuw worden gevolgd. Het einde van deze periode is vrij willekeurig gekozen met als hoofdbekommernis de evolutie voor en net na de keizerlijke ordonnantie van 1531 te volgen, teneinde een oordeel te kunnen vormen over de toestand op het ogenblik dat de hervorming theoretisch verwacht had kunnen worden. Dankzij het feit dat tot 1569 in 's Hertogenbosch slechts een parochie met een Tafel van de HI Geest bestond, bevinden we ons in de zeldzaam gunstige situatie dat onze informatie de hele stad, en zelfs een gebied daarbuiten («extra muros» en de meierij) betreft. Een laatste reden waarom 's Hertogenbosch een nuttig werkterrein is, ligt in het feit dat de demografische gegevens althans voor 1526 uiterst genuanceerd zijn, en ons alle schakeringen van ondersteunde armen leren kennen. Vooral echter is het mogelijk voor 1526 de verbinding te leggen tussen de informatie op grond van de haardentelling en deze op grond van de boekhouding der institutionele armenzorg, zodat beide op hun waarde kunnen getoetst worden.

I DEMOGRAFISCHE COMPONENTEN

De bevolkingsevolutie van 's Hertogenbosch in de hier bestudeerde periode is ons grotendeels bekend dank zij een aantal haardentellingen en dossiers van bedden, waarvan de repartitie berustte op deze tellingen. Niet steeds bieden deze precisie en zekerheid. Het rijkt is de informatie over 1526, het minst zeker die over 1374. Ook bij het gegeven van 1472 ontbreekt elk houvast, en hebben we geen idee van armen of fiscaal vrijgestelden.

Op grond van tabel I, en alle nodige voorbehoud in acht genomen, kunnen we de evolutie van de stadsbevolking (intra en extra muros samen) als volgt beoordelen, en ten dele ook verklaren. De eerste fase, valt moeilijk te beoordelen, vermits de netto gegevens van 1374 afgeleide aantallen zijn uit het aantal volwassenen (nl 5470), dat door Cuvelier resp door 2 en door 2,5 werd gedeeld, zodat het resultaat schommelt tussen 2188 en

2735 ⁽¹²⁾ In de laagste hypothese zou er naar 1438 toe een stijging zijn van 18,6 % (netto gegevens), in de tweede veronderstelling daarentegen een daling van 6,4 % Tussen 1374 en 1438 stapelden zich de ongunstige factoren voor de stad op, nl oorlogstroebelen tussen Brabant en Gelre in 1397, 1400 en 1406, een verwoesting door brand van een groot deel der huizen van de stad in 1419, de hongersnood van 1437-38 en vooral agitatie tegen de beden en actie rond de herziening der haardentelling (nl die van 1374) in 1437-38 ⁽¹³⁾ De onzekerheid van de demografische gegevens van 1374 laat evenwel niet toe te beslissen in welke mate en op welk moment deze factoren invloed hebben uitgeoefend

Vanaf 1438 krijgen we een meer homogeen beeld via de bruto gegevens (armen incl, onbewoonde haarden excl)

De evolutie start dus met een gevoelige daling voor de stad tussen 1438 en 1464 Daarvoor is essentieel de algemeen ongunstige economische conjunctuur verantwoordelijk, waarover verder sprake Onder de micro-

TABEL II
Kwartier 's Hertogenbosch ⁽¹⁴⁾

Jaar	Stad			Dorpen		
	Bruto haarden	% evol	gem evol per jaar	Bruto haarden	% evol	gem evol per jaar
1438	2 883	—	—	14 336		
1464	2 335	- 19,0	- 0,73	15 067	+ 5,1	+ 0,19
1473	2 351	+ 0,68	+ 0,07	14 058	- 6,7	- 0,74
1480	[2 930]	+ 24,6	+ 3,51	12 705	- 9,6	- 1,37
1496	3 456	+ 17,9	+ 1,11	12 654	- 0,4	- 0,02
1526	4 127	+ 19,4	+ 0,64	16 013	+ 26,5	+ 0,88

(12) CUVELIER, *Den*, pp XCII CXIII-CXVII

(13) CUVELIER, *Den*, p CXXVI N H L VAN DEN HUFVFI, *De ambachtsgilden van 's Hertogenbosch voor 1629 Rechtsbronnen van het bedrijfsleven en het gildewezen* Utrecht, 1946, pp 117-122, geeft teksten uit 1438 die troebelen beschrijven n a v de opvolging van achterstallige beden bij de weerspannige inwoners van 's Hertogenbosch Deze hadden zich nl verzet tegen een nieuwe haardentelling, zoals die in de andere Brabantse kwartieren in 1436-37 uitgevoerd werd (CUVELIER, *Den*, p CVI-CVII) De telling voor het Bossche kwartier was pas op 5 jan 1439 beëindigd (CUVELIER, *oc*, p CVIII)

(14) We laten de twee kleine steden (Helmond en Eindhoven) hier buiten beschouwing, om een homogene vergelijking te geven tussen stad en platteland De gegevens voor de dorpen zijn te vinden bij CUVELIER, *Den*, p CXIX, CLII, CLXXIV, CCXXXV, CCIXXVII Het gegeven voor 1464 bij CUVELIER, *Den*, p CLII (nl 15 067), klopt niet met de gegevens *ibidem*, pp 476-82, daar komt men tot 14 508 voor het platteland, min de drie steden, wel met p 486, waar een aantal niet getelde dorpen werden bijgeteld

gebeurtenissen stippen we enkel nog de enorme brand aan die de stad teisterde op 13 juni 1463, dus net voor de telling van 1464, en die nog jarenlang (minstens tot 1473), de demografische herleving van de stad heeft verhinderd ⁽¹⁵⁾

Vanaf 1473 stellen we echter een bijzonder sterke groei der Bossche bevolking vast, vooral steil tussen 1473 en 1480, nl jaarlijks 3,5 %, daarna een tragere groei tot 1496, en een iets vertragende maar constante aanwinst tot 1526 Tussen 1473 en 1526 steeg de omvang met 75,5 % Naast de economische impulsen, kunnen we twee verklaringsfactoren aanstippen op het demografische vlak zelf Vooreerst de jaarlijkse toevloed van nieuwe poorters in de stad L J A Van de Laar berekende hun jaargemiddelden ⁽¹⁶⁾

1471-1484	50,7 (nieuwe poorters)
1485-1502	(ontbreken gegevens)
1503-1509	53,8
1510-1519	42,2
1520-1529	33,4
1530-1539	31,7
1540-1549	39,3
1550-1559	34,4
1560-1569	42,3

De confrontatie van deze gegevens toont aan dat de steile groei tussen 1473 en 1480, nl met 579 gezinnen, reeds verklaard kan worden met de 50 nieuwe poortersgezinnen per jaar in deze fase Spijtig genoeg ontbreekt deze index tussen 1485 en 1502, naar het nog hoger jaargemiddelde tussen 1503 en 1509 kan er op wijzen dat in deze fase de Bossche bevolking nog steeds fiks toenam, en zelfs een hoger niveau bereikte dan bij de telling van 1526 Immers tussen 1510 en 1529 is de vloed van nieuwe poorters sterk achteruitgelopen Precies kunnen we dit niet bewijzen daar geen haardentellingen tussen 1496 en 1526 voorhanden zijn en we evenmin beschikken over de cijfers van de werkelijke immigratie en emigratie De financiële moeilijkheden die de stad kende rond 1485 en 1496 weerspiegelen wellicht enkel economische kortsluitingen en wijzen

(15) CUVELIER *Den p 111* volgens kroniekschrijver A Cuperinus zou de brand 4000 huizen vernield hebben, doch dat lijkt een litteraire overdrijving (HERMANS *Verzameling 1 p 60*) Trouwens in een andere passage geschreven circa 1545 vermeldt Cuperinus het veel redelijker aantal van 2400 haarden intra muros (Id p 15)

(16) VAN DE LAAR, *Schatting p 125*

niet noodzakelijk op een demografische terugloop. Eerder moeten we daarbij denken aan tijdelijke problemen veroorzaakt door de plotse inwijking in een economisch welvarende stad. Vanaf 1473 kan daarbij vooral aan de commerciële attractiviteit gedacht worden en tegelijk aan de felle onrust op het platteland. Een ordonnantie van 1494 gewaagt echter van verarming van de stad en achteruitgang van handel en nijverheid wegens de herhaalde opstootjes die er in de voorbije jaren hadden plaatsgevonden⁽¹⁷⁾. Dit verklaart ongetwijfeld de vertraging van de groei tussen 1480 en 1496.

Zo komen we tot onze tweede demografische factor, nl. de aantrekkingskracht van het stadsgebied ten koste van het onrustige plattelandsgebied, geteisterd door oorlogen. Men kan het aflezen uit tabel II, die duidelijk een omgekeerd evenredige groei (van de stad) en terugloop (van de dorpen) demonstreert tussen 1473 en 1496, maar vooral scherp tussen 1473 en 1480. De stelselmatige afbouw van het Bossche platteland werd overigens opgemerkt en toegegeven door de overheid na de bede en haardentelling van 1496, waar de verarming en de hoge sterfte in de dorpen van het kwartier worden toegeschreven aan de Gelderse oorlogen⁽¹⁸⁾. Tussen 1496 en 1526 kan geen migratie naar de stad meer worden afgelezen uit de haardentellingen, en groeit de bevolking met ongeveer het zelfde ritme in beide gevallen, vooral na 1510 behoren de crisis-symptomen en de oorlogsomstandigheden tot het verleden.

De *haardentelling van 1526* werd met aanzienlijk meer acribie uitgevoerd dan de vorige, en de documentatie is ook veel beter bewaard. Op grond van het desbetreffende document uit het stadsarchief te Antwerpen kunnen volgende gegevens in tabel gebracht worden⁽¹⁹⁾.

(17) N. H. L. VAN DEN HEUVEL, *De Ambachtsgilden van 's Hertogenbosch voor 1629*, Utrecht, z.d. (1946), pp. 310-312, zie ook verder, n. 71. De ordonnantie van 1494 wordt besproken op p. 302.

(18) ARA, Br., Mss. Divers, 384, f° 387.

(19) Basis: SA Antwerpen, Priv. K., 2551, f° 127 v° sq. Het document uit Besoijen, gebruikt door VAN DE HAMMEN-SASSEN, *Telling*, pp. 221-263, geeft enigszins andere getallen, die we ter vergelijking met onze tabel even willen vermelden (*intra muros*).

— het aantal huizen met 1 gezin bedraagt 3146

— de 241 huizen met 2 gezinnen, en de 5 met 3 stemmen overeen

— het aantal onbewoonde huizen bedraagt 61

— het begijnhof heeft ook hier 160 huisraden, doch noot 4 vermeldt dat ze slechts als 80 fiscale entiteiten gerekend worden. Indien men hiermee rekening houdt zou in tabel I het aantal haarden *intra muros* en totaal, rubriek fiscaal netto, telkens met 80 dienen verminderd te worden.

— het aantal instellingshaarden is identiek.

Extra muros telt men 404 gezinnen, 13 onbewoonde huizen, en drie instellingshaarden met 92 inwoners.

TABEL III

Bevolking 's Hertogenbosch in 1526

A Intra muros			
	Huizen	Gezinnen	
Huizen met 1 gezin (incl armen)	3068	3068	<i>Bovendien</i> individuele inwoners
Huizen met 2 gezinnen	241	482	— 7 kloosters met 294 inw
Huizen met 3 gezinnen	5	15	— 28 gasthuizen met 225 inw
Onbewoonde huizen	71	0	— 10 godshuizen met 745 inw
Begijnhof	160	160	— 3 infirmerieën met 43 inw
	3545	3725	48 entiteiten met 1307 inw ⁽²⁰⁾
B Extra muros			
	Huizen	Gezinnen	
Huizen met 1 gezin (incl armen)	388	388	<i>Bovendien</i> individuele inwoners
Huizen met 2 gezinnen	7	14	— 3 godshuizen met 92 inw
Onbewoonde	16	0	— 1 lazerij met ? inw
	411	402	4 entiteiten met min 92 inw

Deze telling van 1526 is zowat de enige die toelaat een berekening te maken van het totale bevolkingsaantal. Onze bewerking verschilt van de vroegere ⁽²¹⁾, doordat de onbewoonde huizen werden weggelaten, en de kloosters en godshuizen werden meegerekend voor het reeel aantal bewoners van deze instellingen, zoals ze in het Antwerps document te vinden zijn ⁽²²⁾.

Wat echter de 160 haarden van het begijnhof betreft (cf tabel III), hebben we deze echter niet als volledige gezinnen beschouwd, maar als afzonderlijke personen ⁽²³⁾. Het aantal gezinnen intra muros is dus $3725 - 160 = 3565$.

(20) In feite zijn er nog enkele inwoners meer vermits voor een viertal instellingen het aantal bewoners niet werd opgegeven.

(21) Een groot aantal berekeningen door Hermans, Van Sasse, van Yssel, Van den Heuvel, Pirenne, Van den Meerendonk, Unger en Ramaer vindt men terug in VAN DE LAAR *Schatting* p. 115-116.

(22) De details per instelling kan men ook vinden in VAN DE HAMMEN-SASSE *Telling* pp. 225-230.

(23) We doen dit omdat in 1552 blijkt dat er 126 begijnen wonen, dus blijkbaar geen gezinnen (VAN DE LAAR *o.c.* p. 121).

Gezinnen	× Coeff 4	× Coeff 5	Individueen	Totaal	
				Coeff 4	Coeff 5
IM 3565	14 260	17 825	1 467	15 727	19 292
EM 402	1 608	2 010	92	1 700	2 102
Tot 3967	15 868	19 835	1 559	17 427	21 394

Het aantal inwoners zal dus wel ergens liggen *tussen 17 427 en 21 394*. Het eerste aantal staat dicht bij de bewerking van W. S. Unger⁽²⁴⁾, de tweede bij die van Van de Laar-Van Dillen⁽²⁵⁾. We geven een zekere voorkeur aan het coefficient 5, een getal dat meestal wordt gekozen voor een niet-industrieel, maar eerder commercieel centrum 's Hertogenbosch is, door zijn diversiteit van vele kleine ambachten beter te vergelijken met Brugge, waarvoor we 5 aangenomen hebben in een vorige studie, dan met Gent met zijn monolitische textiel-industrie, waarvoor 4 eerder past⁽²⁶⁾. Tenslotte is ook het feit dat we de geestelijken en begijnen reeds als individuen kunnen rekenen, een bijkomend argument om voor de rest een iets hoger coefficient (nl 5) te kiezen.

Na 1526 zijn er voor de 16^e eeuw geen vergelijkbare tellingen meer. In 1553 was een nieuwe algemene haardentelling in Brabant gepland, doch ze werd slechts gedeeltelijk uitgevoerd. Wat 's Hertogenbosch betreft, werd de stad binnen en buiten de muren op 6 juni 1553 in zes delen opgedeeld. Slechts voor een van deze zes delen nl het geheel van de blokken van de Markt en de Vuchterstraat bleef de enquête bewaard⁽²⁷⁾. Het blok van de Markt bevat 528 huizen en 1278 schouwen, het blok van de Vuchterstraat 337 huizen en 818 schouwen, of samen 865 huizen en 2096 schouwen. Op grond van de tekst per gezin en naar analogie met wat elders bekend is⁽²⁸⁾, nemen we aan dat de huizen met gezinnen gelijk te stellen zijn, en

(24) W. S. UNGER, *Nieuwe bijdrage tot de oudste Nederlandsche bevolkingsstatistiek*, in *De Economist* LXVII, 1918, p. 481.

(25) VAN DE LAAR, *Schatting*, p. 119, ontleent coefficient 4,8 aan Van Dillen. Het voorgestelde coefficient 7 is ontleend aan R. MOIS, *Introduction a la demographie historique*, II, Leuven, 1954, pp. 160, 531.

(26) W. PREVENIER, *Bevolkingscijfers en professionele structuren der bevolking van Gent en Brugge in de 14^e eeuw*, in *Album Ch. Verlinden*, Gent, 1975, pp. 282-283.

(27) ARA, Brussel, Staten van Brabant, suppl. 792 (oud nummer Rekenkamer, 2^e reeks carton 11). Onze beste dank aan Mej. M. Soenen en drs. A. Zoete die de nieuwe referentie voor ons opzochten.

(28) P. VAN BUISEF, *Een telling der vuurhaarden te Ronse rond het jaar 1600*, in *Annalen Gesch. en Oudh. Kring Ronse en Tenement van Inde*, XXIV, 1975, p. 159.

dat schouwen (soms ook ovens) dienen gezien te worden als een fiskale meerwaarde der huizen Vermits de stad in negen blokken verdeeld is, en aangenomen dat de bevolking gelijkmatig over de blokken verdeeld zou zijn⁽²⁹⁾, zou de gehele stad, intra en extra muros, dus circa $865 \times 4,5 = 3892$ gezinnen geteld hebben in 1553 Het gegeven is solieder dan het er aanvankelijk naar uitziet De terugloop in vergelijking met de 4127 haarden van 1526, houdt gelijke tred met de getemperde groei van der nieuwe poorters in deze fase Maar vooral stemt het goed overeen met de rekening van een «Gemeyn Settinge», in de gedaante van een 10^e penning geheven op de inwoners in 1552-53 die een totaal van 3823 gezins- hoofden bereikt, met inbegrip van 126 begijnen, doch met uitsluiting van de bewoners van 52 gestichten en 19 straatjes met armen⁽³⁰⁾ Indien men dus zinvol wil vergelijken met de 4127 gezinnen van 1526 zou een aantal arme gezinnen nl de 574 van 1526, maar wellicht slechts een fractie daarvan, moeten worden afgetrokken Verdere vergelijking is mogelijk met een monsterring der volwassen weerbare mensen in 1549, die een aantal van 2300 (in een andere bron 3000) bereikt, een andere tekst uit 1566 wijst op 7 a 8000 weerbare mannen, een gegeven dat gezien de omstandigheden weinig garanties biedt⁽³¹⁾ Volgens een verhalende bron der 16^e eeuw Cuperinus, zouden er in 1543 te 's Hertogenbosch 3600 huizen geweest zijn, «behalven allen cameran en Godshusen»⁽³²⁾ Hoe dan ook, na 1567 neemt de inschrijving van nieuwe poorters gevoelig af⁽³³⁾ Heel wat negatieve factoren hebben nadien gewerkt om de oorlogen en de economische stagnatie, de achteruitgang der draperie, pest en ziekten (1529, 1530-31, 1540, 1554-55, 1556-58), deze recessie blijkt ook uit de sterke emigratie van Den Bosch naar andere steden⁽³⁴⁾

(29) In de «gemeene zetting» van 1511 1° waarin 2812 belastingplichtigen werden aangeslagen blijkt de spreiding over de Blokken erg ongelijk te zijn geweest Gezien het geringe aantal vrijgestelden kunnen die de verdeling niet grondig gewijzigd hebben De Blokken der Markt en Vuchterstraat telden elk 14 % van de personen die der Hinthamerstraat bijna 25 % deze drie totaliseerden dus 52 % terwijl de zeven andere (hier waren er inderdaad tien distrikten) minder dan een evenredig aandeel telden R A VAN ZUYLEN *Inventaris der Archieven van de stad 's Hertogenbosch Stadsrekeningen 1399-1800* dl I 's Hertogenbosch 1863 p 224 De vergelijking gaat echter niet volledig op daar er voor fiskale doeleinden tien blokken werden onderscheiden

(30) SA 's Hertogenbosch Politie en rentrek 59 (geciteerd door VAN DE LAAR o c p 121)

(31) VAN DE LAAR o c pp 121 123

(32) HFRMANS o c p 119

(33) VAN DE LAAR o c p 125 n 42

(34) *Ibidem* pp 127 130

2 ECONOMISCHE EN SOCIALE STRUCTUUR EN CONJUNCTUUR

Hoewel het in dit verband niet de bedoeling kan zijn een grondige studie te maken van de sociale structuren en van de economische situatie van Den Bosch, zijn een aantal aanduidingen hierover toch onmisbaar voor de interpretatie van de gegevens over de armoede. Het is te meer gewettigd enige beschouwingen aan dit onderwerp te wijden omdat het nog erg weinig aandacht heeft gekregen van de onderzoekers.

De belangrijkste vraag die hier te behandelen valt, is die naar de professionele indeling van de Bossche bevolking. Daarmee valt ook enig licht op de economische structuur, en kunnen uit de evolutie van de belangrijkste bedrijfstakken weer konklusies getrokken worden i.v.m. de sociale toestand van de betrokken ambachtslieden.

Tijdens de hier behandelde periode zond de stad tweemaal een militee te velde op eigen kosten, waarvan in de stadsrekeningen preciese cijfers voorkomen over de aantallen ambachtslieden die ten strijde waren getrokken⁽³⁵⁾. Een eerste maal, van 15 tot 20 november 1497, betrof het 143 stedelingen, de tweede keer, van 7 tot 20 mei 1508, 328. In die getallen werden de leden van de schuttersgilden niet meegerekend, omdat die ons geen idee opleveren over de beroepsstructuur. In het licht van de hoger genoemde bevolkingscijfers voor Den Bosch betekenen deze aantallen gemobiliseerde ambachtslieden slechts een miniem deel van de beroepsbevolking⁽³⁶⁾. Ook zijn de verschillen tussen de twee contingenten zo groot, dat men uit alleen die gegevens beslist niet een totale professionele structuur zou kunnen afleiden. Maar bij ontstentenis van meer betrouwbaar materiaal, en als ruwe aanduiding over de rangorde der belangrijkste sectoren van de economie, kunnen deze militielijsten enig nut opleveren.

In beide lijsten staat het ambacht der kramers afgetekend aan de spits met het aantal geleverde manschappen, in beide gevolgd door de laken-snijders, de wolwevers en de smeden.

Ondanks alle ontegenzeggelijke verschillen, treden uit de bovenstaande gegevens twee konklusies duidelijk naar voor. Het ambacht der kramers bekleedt te 's Hertogenbosch een afgetekende eerste plaats. Daarnaast zijn een aantal ambachten bedrijvig in de textielsector. Gezamenlijk vormen ze

(35) VAN ZUYVEN, *Inventaris*, dl. I, pp. 37, 144.

(36) In 1448 werden bv. 72 bakkers beedigd volgens het nieuwe reglement van hun ambacht, het verschil met de 10 of 11 geleverde krijgers is wel zeer groot. VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen*, pp. 169-170.

TABEL IV

Contingenten der ambachten in stedelijke milities

	1497		1508	
		%		%
kramers	17	11,9	56	17,1
lakensnijders	13	9,1	40	12,2
drapeniers — ververs ⁽³⁷⁾	—	—	32	9,8
smeden	13	9,1	30	9,1
wolwevers	12	8,4	—	—
korenkopers	10	7	21	6,4
linnenwevers	8	5,6	21	6,4
schoenvetermakers	9	6,3	20	6,1
schrijnmakers	5	3,5	20	6,1
speldenmakers	8	5,6	18	5,5
leerlooiers	12	8,4	15	4,6
bontwerkers	9	6,3	15	4,6
bakkers	11	7,7	10	3
molenaars	—	—	10	3
vleeshouwers	6	4,2	8	2,4
viskopers	5	3,5	8	2,4
hoedenmakers	3	2,1	4	1,2
plattijnmakers	2	1,4	—	—
	143		328	

waarschijnlijk meer dan een kwart van de gehele beroepsbevolking, aangezien ze in de eerste militia 25,2 % en in de tweede 29,6 % der deelnemers leverden. De Bossche economie schijnt dus essentieel gesteund te zijn geweest op de textielnijverheid, met de nadruk op de kledingnijverheid met haar aanverwante bedrijvigheden (welke laatste respectievelijk 28,7 en 22 % der manschappen leverden), enerzijds, en de handel anderzijds.

De studie van het oorkondenmateriaal over de Bossche ambachtsgilden bevestigt deze globale indruk. In 1471-72 werd een zeer uitgebreide reglementering opgesteld voor het ambacht van drapeniers en wolwerkers, die in 1503 gedeeltelijk werd herzien. Voor de linnenwevers kwam een jaar later (1473) de reglementering tot stand ⁽³⁸⁾. Uit deze stukken blijkt onmiskenbaar het eminente belang van de textuelsektor.

Anderzijds leert dit materiaal ons ook twee krisismomenten van de textielnijverheid kennen. In 1502 verleende het stadsbestuur toelating tot het

(37) De drapeniers («trapenerderen») uit 1508 kunnen gelijk gesteld worden met de wolwevers van 1497, de ambachtskeuren noemen beide steeds in een adem. De ververs werden in 1497 expliciet vermeld als niet-deelnemend.

(38) VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen* I, pp 236-259 II, pp 370-385

oprichten van een nieuwe nering, nl de lakenappretuur («bereyderye van den wullen lakenen») De aanleiding hiertoe was niet een interne crisis van de industrie, maar het streven naar grotere inkomsten voor de stad uit de indirecte belastingen, waardoor het aanzienlijke deficit in de stadskas zou kunnen worden gelenigd Als gevolg van de onevenredig zware belastingsdruk — die ongetwijfeld voortsproot uit de militaire en fiskale lasten die de stad in die periode heeft gedragen — zouden een aantal bedrijvigheden in de stad achteruit zijn gegaan, wat men nu hoopte te verhelpen Het stadsbestuur trachtte in die tijd de economie te stimuleren met een hele reeks nieuwe verordeningen⁽³⁹⁾

Blijkbaar is van deze nieuwe, op Antwerpen en het Duitse hinterland gerichte bedrijvigheid inderdaad een stimulans uitgegaan voor de Bossche textielnijverheid Dit blijkt treffend uit het vanaf 1503 bijzonder hoge jaargemiddelde van nieuwe poorters (54 per jaar), en de globale stijging van het bevolkingscijfer naar 1526 Ook de gegevens over de stedelijke aksijnzen die verder ter sprake komen, wijzen op een sterke groei tijdens de eerste twee decennia van de 16^e eeuw Wanneer echter in 1556 de reglementen van de draperie en het wolwerk worden versoepeld, klinkt de argumentatie heel anders Dan verluiddt het dat de meeste meesters van het Bossche ambacht meer dan de helft van hun werktijd werkloos waren wegens de concurrentie van Hollands laken, er meer bepaald ook uit Weert en Oosterwijk Zelfs de handelaars uit de eigen stad gingen hun stoffen daar kopen en toonden geen belangstelling meer voor de blijkbaar als ouderwets gebrandmerkte produktie van 's Hertogenbosch⁽⁴⁰⁾ Uit de

(39) «die neeringen ofte eenige van dien binnen deser stadt dagelick verargerren ende hoe langer hoe meer, als zij verstaen, ende alsoe dese voors stadt te bath uyt heuren voorscreven lasten ende groote schulden te comene, ende die voorsc neeringe te augmenteren » *aldaar*, I, p 360, VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, p 313

(40) «De meesteren van den wulleweveren daegelick bevonden dat die draperye bynnen der voors stadt meer ende meer waer vergaende ende slackende, tot grooten bederfensse van den voirs haeren ambachte van den wulleweveren, ende dat duer alsulcke middel, dat zyluyden hen nyet en mochten reguleren henne lakenen alsoo te bereyden, te draperieren, te vercoepen, te weven ende te doen vollene gelyck men die vne Hollant tot verscheyden steden, besundere Weert, Oosterwijck ende in anderen vrijheden ende plecken, daer men drapperye hanteerde, doende waer, dair welck ongerieff ende dat zij supplianten hen soo nyet en mochten voorts keeren, die bourgers ende innesetenen der voirs, stadt, die met alsulcken lakenen waeren ommegeende, geoirsaectt waeren van daeghe te daghe hen te gevene in der voirs plaetsen, laetende den supplianten met hueren lakenen quaeken, als deselve versmadende ende nyet eens willende aensien omme te copene, waerdoor de meeste paert van den meesteren des voirs ambachts meer dan halff den tijt ledich waeren gaende ende tot grooter armoede geraecten ende, dat meer waer, die geheele meesterye ende drapperye van den ambachte voirs geheel waere vergaende» VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen* II, pp 605-606

demografische informatie van het midden van de 16^e eeuw was m b t het globale bevolkingscijfer een stagnatie gebleken en m b t de inschrijving van nieuwe poorters een daling, vergeleken met de jaren 20 Beide soorten gegevens bevestigen elkaar opvallend

Een beeld van de conjunctuur van de stedelijke economie kan worden afgeleid uit de opbrengsten van de belangrijkste aksijnzen Weliswaar werd de inning van deze belastingen verpacht, en geven de pachtsommen dus niet de werkelijke omzet weer, door het spel van de concurrentie weerspiegelen zij toch de globale evolutie Het aanbod der pachters reageerde immers vrij nauwkeurig op hun winstverwachtingen voor het volgende jaar Zo geïnterpreteerd, zijn de gegevens over de verpachting der aksijnzen dus eerder illustratief voor de toestand bij het begin van het boekjaar (1 oktober) dan voor de werkelijke evolutie tijdens dat jaar (tabel V en grafiek 1) (41)

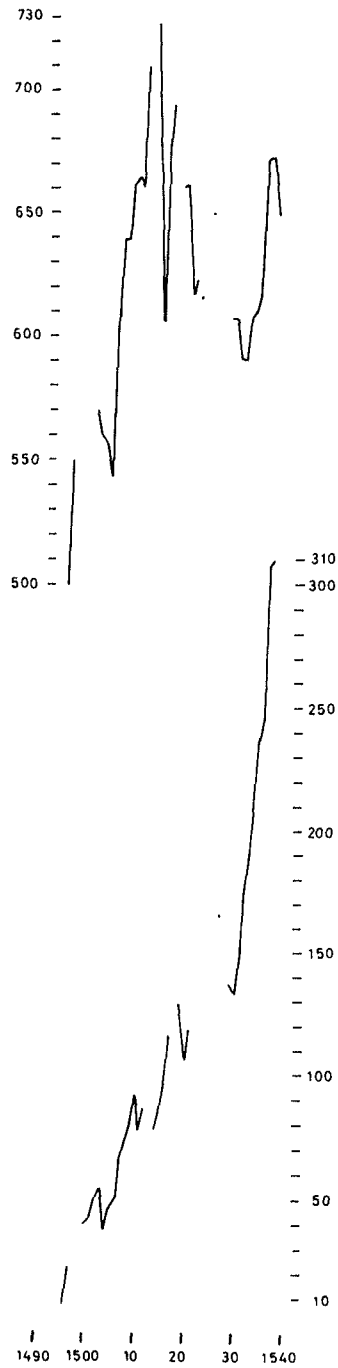
De laatste jaren van de 15^e eeuw blijken een beperkte handelsactiviteit te hebben gekend ingevolge de Gelderse oorlog en de daaruit voortvloeiende zware fiscale druk op de stad Het eerste decennium van de 16^e eeuw vertoont een krachtige expansie, die kulmineerde rond 1515 Verder zijn er inzinkingen merkbaar omstreeks de hongerejaren 1521 en 1529-31 in een overigens vrij stabiel klimaat van hoogconjunctuur Het meest opmerkelijke verschijnsel is evenwel de spektakulaire toename van de pacht van «linnenweverzaad en lijnwaad», welke zeker tot 1575 aanhield (42) Deze groeiende sektor compenseerde dus gedeeltelijk de achteruitgang van de meer traditionele draperie die was gebleken uit de verordening van 1556, en die bevestiging vindt in de geringe omvang en stagnatie van de betreffende aksijnzen

Als besluit van deze schets kan worden gesteld dat 's Hertogenbosch een vrij gedifferentieerde economische en sociale structuur kende Vanaf het midden van de 15^e eeuw kende de stad een aanzienlijke expansie dankzij haar centrale positie tussen de groepen Brabant en Holland De jaarmarkten lieten haar toe mee te profiteren van de bloei van Antwerpen Tegenover de structurele achteruitgang die zich t a v de jaarmarkten begon af te tekenen in de jaren '30, en tegenover de algemene crisis in de stedelijke economie omstreeks 1550, kon 's Hertogenbosch zich nog enige tijd handhaven dankzij de opgang van haar linnennijverheid (43)

(41) De stadsrekeningen voor deze periode worden zowel bewaard op het gemeentearchief te 's Hertogenbosch als in het Algemeen Rijksarchief te Brussel Rekenkamer 30906 30914

(42) E SABBE *De Belgische vlasnijverheid* Brugge 1943 pp 179 193

(43) H VAN DER WEE *The growth of the Antwerp market and the European economy (14th-16th century)* Den Haag 1963 dl II pp 70 71 92 93 136 165 166 213 215

GRAFIEK 1. — Opbrengst van de verpachting van aksynzen van de stad 's Hertogenbosch: dijk- en weggeld (500-730) en linnen en lijnwaad (10-310) (in oude schilden).

3 FISCALE IMMUNITEIT, AARD EN OMVANG VAN DE ARMENSTEFEN

De gegevens over armoede in de haardentellingen en fiscale documenten van Den Bosch voor 1526 betreffen uitsluitend globale en forfaitaire getallen over fiscale immuniteit. In 1438-39 blijkt de overheid een forfait van 10 % der haarden in mindering te brengen als compensatie voor de arme haarden⁽⁴⁴⁾, maar het is duidelijk dat deze verhouding niet noodzakelijk beantwoordt aan de realiteit. In 1464 is er nog steeds op dezelfde basis een forfait van 10 %⁽⁴⁵⁾. Het gegeven van 1480, nl. 230 arme gezinnen op 2930 (= 7,84 %) heeft geen bewijskracht want het is een berekend en afgeleid getal⁽⁴⁶⁾. In 1496 komt een nieuw forfait van 1/8^e (12,5 %) tevoorschijn, dat inderdaad toegepast wordt voor de haarden extra muros (nl. 44 op 357, is 12,32 %), maar dat niet klopt voor de haarden intra muros (nl. 475 op 3099 = 15,32 %). Dit laatste percentage van 15,32 % zou dus aanzienlijk dichter bij de realiteit kunnen staan dan de vroegere forfaits⁽⁴⁷⁾.

Zeer precies zijn we daarentegen ingelicht over de armen in de telling van 1526, al blijkt tegelijkertijd het principe van het abattement van 1/8^e ook dan toegepast⁽⁴⁸⁾.

Aan de hand van de telling van 1526 is het mogelijk de numerieke betekenis te meten van de diverse groepen van armen.

Binnen de muren telde men als armen

1 *Gezinnen*

— 513 gezinnen die leven van aalmoezen en spinden van de HI Geest

— 22 gezinnen waar kinderen aalmoezen innen doch ouders niet

2 *Scholieren*

— 84 scholieren die leven op de HI Geest

— 16 scholieren die men «mediocres» heet, maar «huers selfs cost doende zonder aelmoessen en te genyetend»

(44) ARA Br Ms Divers n° 384 f° 408 dit blijft zo in 1451 ARA Br RK 15 724 bede van 25 dec 1451

(45) ARA Br RK 45 777

(46) CUVELIER *Den* p. CLXXVI betekent 306 arme haarden op 2930 bewoonde huizen naar analogie met Antwerpen waar het aantal armen 10,5 % bedraagt. Doch op p. 476 komt Cuvelier aan 2930 reële huizen voor 1480 en 2700 belastbare wat slechts 230 arme gezinnen zou betekenen (zie zijn noot b).

(47) SA Antwerpen PK 2550 (telling 1496). Op het platteland van Den Bosch waren er reducties van 1/7^e en 1/4^e. In de concrete bede van 1497 (SA Antw. PK 2551 f° 9 r° 14 r°) wordt althans theoretisch gesteld dat in de 4 hoofdsteden 1/8^e voor armen mag afgetrokken worden.

(48) HERMANS *Hulpmiddelen* p. 61

— 12 bonifanten (arme scholieren)

3 *Individuele armen*

— 20 personen verblijvend als «gemeyne siecke» in het Groot Gasthuis

— 15 arme vondelingen in het vondelingenhuis

— 175 arme leken, onderhouden als huisarmen in kleine particuliere gasthuizen, onder wie 105 vrouwen en 70 mannen

— een onbekend aantal zinnelozen

Het totaal aantal ondersteunde armen in de diverse formules kan dus precies vastgesteld worden als 535 gezinnen, naast 322 individuele armen, m a w circa 2 462 arme personen (met coefficient 4), of 2 997 armen (met coefficient 5)

Buiten de muren telde men als armen

— 39 gezinnen die leven op de HI Geest van 's Hertogenbosch

— minstens 13 (maximum 92) personen onderhouden in godshuizen

— Onbekend aantal personen onderhouden in de lazarij

Het totaal aantal mag geraamd worden op $39 \text{ gezinnen} \times 4 = 156 + 13 \text{ individuen} = 169$ arme personen (ev 248) Met coefficient 5 wordt dit $195 + 13 = 208$ (ev 287)

In totaal

1 574 gezinnen leven, geheel of gedeeltelijk, op de HI Geest-tafel van de stad, op een totaal van 4127 gezinnen, d i 13,90 % Op het totaal der bevolking gaat het om

$574 \times 4 = 2296$ individuen op $17\,427 = 13,17$ %

$574 \times 5 = 2870$ individuen op $21\,394 = 13,41$ %

2 335 (ev 414) individuele armen en scholieren, die privatim of in godshuizen geholpen worden, vormen op $17\,427$ inwoners 1,92 (resp 2,37) % , op $21\,394$ (hypothese met coefficient 5) wordt dit 1,65 (resp 1,93) %

3 Totaal van alle ondersteunden (gezinnen + individuen)

$2\,631$ op $17\,427 = 15,09$ %

$3\,205$ op $21\,394 = 14,98$ %

Het mag worden beklemtoond dat een zo preciese afbakening van de verschillende categorieën van ondersteunden nog niet eerder voor een Nederlandse stad bekend was Ook verdient het te worden onderstreept dat ook volgens deze berekening 's Hertogenbosch met 15 % het laagste percentage ondersteunden had in Brabant⁽⁴⁹⁾

(49) Volgens de ruwe gegevens bij Cuvelier beliep het aandeel arme haarden te 's Hertogenbosch in 1526 14,3 % (onze berekening geeft 13,9 %) Alle andere percentages van de hoofdsteden afzonderlijk van kleine steden en van dorpen geglobaliseerd bedroegen meer W P BROCKMANS W PREVENIER *Armoede in de Nederlanden van de 14^e tot het midden van de 16^e eeuw* in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 88 1975 p 517

4 INSTELLINGEN VOOR ONDERSTEUNING

Voor 's Hertogenbosch bleek mogelijk wat zelden kan geschieden voor de middeleeuwen in de Nederlanden, nl een overtuigende confrontatie tussen de informatie van de overheid, nl de haardentelling, en de interne boekhouding van de dis van de HI Geest, waardoor beide onafhankelijke informaties aan elkaar kunnen getoetst worden

De beste waardemeter is het aantal door de HI Geesttafel uitgedeelde schoenen in 1524-25 is dit 606 paar in 1525-26 is het 576 paar, in 1526-27 wordt het 600, waarbij het dan in de meeste jaren blijft In de fiscale dokumenten wordt over 574 gezinnen gezegd dat ze leven van aalmoezen van de HI Geest De gelijkenis is treffend Ze wordt merkwaardig exact, indien we ook de 26 personen in rekening brengen die blijkens de haardentelling van 1526 in de HI Geest verblijven, «den meester, zijn huysvrouwe, cnapen, maerten ende wercklieden mitten jaer gehuert medegetelt»⁽⁵⁰⁾ Ook uit de rekeningen van de Tafel blijkt dat het personeel met de armen mee genoot van de schoenbedeling, waarmee het getal van 600 perfect rond is

Dit geldt dan voor de steun aan *gezinnen* De HI Geesttafel moet zich bovendien nog (sporadisch ?) ingelaten hebben met steun aan anderen, meer bepaald aan scholieren, althans diegenen die bij de arme fraters gelogeerd zijn⁽⁵¹⁾ Aangezien de aard van die steun (brood, laken, schoenen, enz) niet bekend is, zijn zij moeilijk te repereren

De gasthuizen waarvan sprake in de telling van 1526, zijn kleine instellingen met geringe opname capaciteit

2	gasthuizen met	4	personen
4		5	personen
5		6	personen
4		7	personen
3		8	personen
1		9	personen
4		12	personen
2		13	personen
3		onbepaald	

(50) VAN DE HAMMEN SASSEN *Telling* p 230

(51) SA Antwerpen Priv K 2551 f° 132 r° «jonghe scholieren die men noempt mediocres et pauperes in geheele C persoenen daer af de XV oft XVI zijn mediocres huers selfs cost doende zonder aelmoessenene te genyetene ende dandere leven alle van den Heyligen Geest doende elck zijns selfs cost»

Wat de *individuele* zorg verder betreft, is het zo dat tal van formules bestaan om voor zeer afgebakende deelgroepen van behoeftigen armenzorg te voorzien. Volgende groepen duiken op in de fiskale documentatie van 1526

- 1 Zieken, verzorgd in het Groot Gasthuis ⁽⁵²⁾
- 2 Vondelingen ⁽⁵³⁾
- 3 Zinnelozen ⁽⁵⁴⁾
- 4 Zieken der lazarij ⁽⁵⁵⁾
- 5 Opvang van passanten ⁽⁵⁶⁾

Een nieuw type van ondersteunende instelling werd in het leven geroepen met de wijkorganisaties van de Blokken, waarbij een bestaand instituut dat zich voordien vnl. bezighield met brandbeveiliging, nieuwe functies toebedeeld kreeg. Over de stichtingsdatum bestaat in de literatuur enige onzekerheid. Coopmans verwijst naar stichtingsakten voor drie blokarmenfondsen van 7 oktober 1480. Daarnaast zou er voor een vierde blok een stichtingsakte van 10 november 1477 bestaan hebben, waarvan de tekst nu echter onvindbaar is, maar overgeleverd door een kopie uit de 19^e eeuw ⁽⁵⁷⁾. Wij kunnen echter stellen dat de authenticiteit van deze laatste akte niet alleen zeer waarschijnlijk is, maar dat bovendien op diezelfde dag alle negen blokarmenfondsen werden opgericht. In een reglement van precies dezelfde datum bepaalde het stadsbestuur immers dat de Tafel van de Hl. Geest jaarlijks 100 mud rogge zou overdragen aan de meesters van de huisarmen, te verdelen in verhouding tot de nood in hun wijken ⁽⁵⁸⁾. In de oudst bewaarde rekening van de blok der Markt is er overigens sprake van een rente die aan de negen blokken gezamenlijk werd verkocht ⁽⁵⁹⁾.

(52) Hierover meer in J. P. A. COOPMANS, *De Rechtstoestand van de godshuizen te 's Hertogenbosch voor 1629*, 's Hertogenbosch, 1964, pp. 12-19.

(53) COOPMANS *o.c.* p. 43 meent dat het pas in 1570 opduikt, doch het huis is er blijkens de telling al in 1526 met 15 bewoners.

(54) COOPMANS *o.c.*, pp. 19-21.

(55) Gelegen extra muros.

(56) SA Antwerpen, PK 2551, f° 136 r°-v^o in het St.-Eloysgasthuis worden 7 arme vrouwen gesteund, «ende loeert men aldair alrehande arme menschen». Zie ook COOPMANS, *o.c.*, p. 30.

(57) COOPMANS, *o.c.*, pp. 24-26.

(58) VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen*, I, p. 274, art. 9.

(59) «Item alsoe die 9 armenblocken deser stat tsamen jaarlix geldende hebben uyt sekeren onderpanden sortterende 4 lb. ende meester Jan die Weert, den selven 9 blocken tsamen beset hadde, 3 rijnsgulden». Archief Godshuizen 's Hertogenbosch, rek. 1494-95 Blok Markt.

Uit de stichtingsakten blijken deze blokken te zijn ontstaan uit initiatieven van burgers die bekommerd waren om het lot der armen in hun wijk. Hun ondersteuning zou zich vooral richten op huisarmen, meer bepaald behoeftige kraambedden en zieken, een zorg die door de Tafel haast niet werd waargenomen.

Last but not least verdient de O.L. Vrouwe Broederschap of de Bossche Optimaten nog de aandacht. Dit illustere gezelschap hield vier uitdelingen per jaar op kerkelijke hoogdagen van voornamelijk roggebrood, en in mindere mate ook van schoenen, kledingstukken en aalmoezen. Bovendien voerde de Broederschap in de 15^e eeuw met het persoonlijk kapitaal van sommige van haar leden via fundaties jaarlijks nog een achttal bedelingen uit, telkens van 6 mud rogge. Men ging er van uit dat hiermee voldoende brood kon worden gebakken om een normaal mens gedurende een jaar te voorzien, een opvatting die bevestiging vindt in onze tijd⁽⁶⁰⁾. Per jaar deelde de Broederschap zo'n 14,688 kg roggebrood uit, wat bepaald wel een aanzienlijke hoeveelheid mag heten. Het is niet duidelijk of deze steun aan een specifieke groep werd verleend.

5 AARD EN EVOLUTIE VAN DE ONDERSTEFUNING

Op grond van de voorgaande informatie is het verantwoord de studie van de ondersteuning te verrichten op basis van de grootste organisatie, de Tafel van de Hl. Geest. De steun die een instelling kon verlenen aan behoeftigen hing naar hoeveelheid en aard, nauw samen met de structuur van haar patrimonium. De Brabantse instellingen beschikten in de 15^e en 16^e eeuw in het algemeen nog over aanzienlijke landgoederen die hun grote inkomsten in natura opleverden⁽⁶¹⁾. Enerzijds betekende dit dat zij normaal niet afhankelijk waren van marktvoorzieningen om hun uitdelingen te organiseren. Anderzijds maakte precies de geringe gerichtheid

(60) « distribuuntur pauperibus panis sex modiorum siliginis quorum modiorum quodlibet sufficit communi homini ad annum in panibus » passus uit een reglement van de Broederschap bekrachtigd door de bisschop van Luik in 1518. Ons zeer vriendelijk meegedeeld door dr. G. C. M. VAN DIJCK die op deze tekst zinspeelde in zijn boek *De Bossche Optimaten. Geschiedenis van de Illustere Lieve Vrouwe Broederschap te 's Hertogenbosch 1318-1973* (Bijdr. Geschied. Zuiden v. Nederl. XXVII) Tilburg 1973, p. 165. Zie verder pp. 56, 163, 167, 285, 289. Zes mud rogge laten toe 1224 kg brood te bakken, wat per dag 3.353 kg betekent, of ruim de normale behoefte van een vierkoppig gezin. BLOCKMANS-PREVENIER *Armoede in de Nederlanden*, pp. 502-503. Wellicht werd hier uitgegaan van provenen voor een heel gezin, zoals dat meestal ook gebeurde in de Tafel.

(61) M. J. TITS *Les Tables des pauvres dans les anciennes principautés belges au moyen âge* in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 88 (1975) pp. 572-573-578.

op markten, althans voor koerante produkten van hun domeinen zoals rogge en dierlijke waren, het bestedingspatroon van die instellingen weinig soepel. Ook in de eigen voortbrengrsten traden fluktuaties op ten gevolge van natuurlijke en menselijke rampen. In die momenten bestond er weinig soelaas om de uitdelingen op peil te houden, laat staan om ze aan te passen aan het gestegen peil van behoefteigheid.

De gegevens over de domeinexploitatie van de Tafel van 's Hertogenbosch illustreren zeer duidelijk deze situatie.

In het rekeningjaar 1453-54 betrok zij als volgt haar inkomsten⁽⁶²⁾.

— cijzen	1942 lb
— achterstallige cijzen	1259 lb
— verhuur van huizen en landerijen	472 lb
— verkoop dieren en huiden	677 lb.
— verkoop wol en graan	841 lb
— schenkingen	140 lb.

Totaal 5331 lb

Daartegenover bedroegen de uitgaven aan cijzen slechts 186 lb. Het opvallend hoge bedrag der achterstallige betalingen tijdens dit volstrekt normale jaar (23,6 % der inkomsten) is vooral ook suggestief voor de ontzaglijke inkomstendaling die een slechte oogst moet hebben betekend. In normale jaren verkocht de Tafel een deel van haar graaninkomsten (tabellen VI en VII, en grafieken 2 en 3). Ook in andere steden was nooit de totaliteit, meestal zelfs niet het grootste deel van de graanontvangsten bestemd voor de armen⁽⁶³⁾. Een deel ging op aan renten, zoals de verplichting die in 1477 werd geschapen om jaarlijks 100 mud te schenken aan de meesters van de huisarmen, die ze aan de behoeftigen van hun distrikten zouden uitdelen⁽⁶⁴⁾. Een ander deel werd als voorraad opgeslagen op de zolder. Na sommige krisissjaren kwam deze reserve echter ernstig in gevaar, zoals in 1486, 1492, 1529 en 1531. Ook vielen de

(62) De onderhavige informatie is geput uit de rekeningen van de Tafel van de Hl Geest, bewaard vanaf 1453-54. Zij kon worden aangevuld voor de perioden 1435-49, 1457-58 en 1460-65 door de leggers van de uitgaven, die basisdokumenten zijn voor de rekeningen, waarin nog geen totalisering der sommen voorkomt. De rekeningen van de Blok der Markt zijn bewaard vanaf 1494-95. Deze hele dokumentatie berust in het Archief van de Godshuizen te 's Hertogenbosch. Ze diende voor het opstellen van de volgende tabellen en grafieken in deze studie.

(63) *Tiis, o c*, p. 577.

(64) VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen*, I, p. 274 (art. 9 van een stadsverordening dd. 10 november 1477).

120 -

110 -

100 -

90 -

80 -

70 -

60 -

50 -

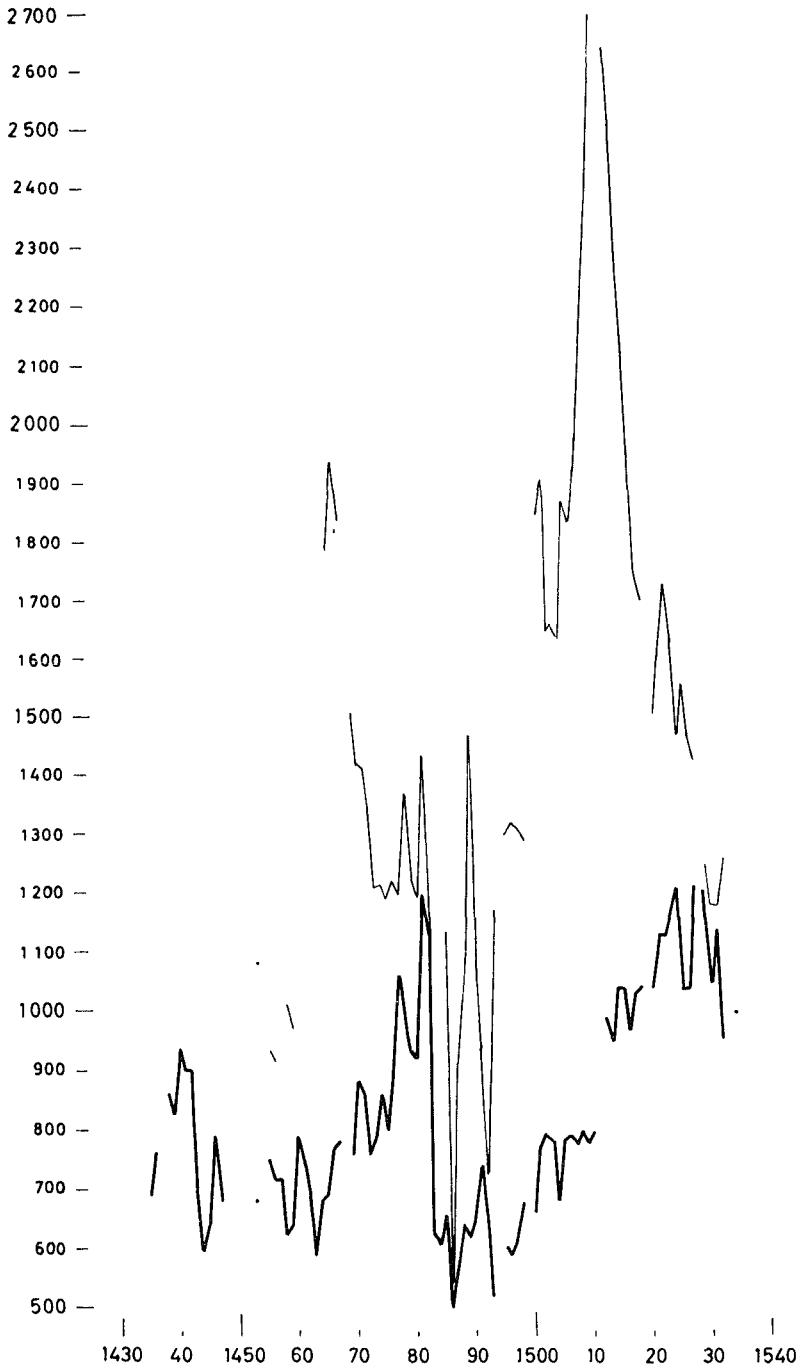
40 -

30 -

20 -

1460 70 80 90 1500 10 20 30 1540

GRAFIEK 2 — Roggeprijsen (in stuivers per mud van 's Hertogenbosch)

GRAFIEK 3 — Ontvangsten — en uitdelingen — aan armen van rogge door de Tafel (in mud van 's Hertogenbosch = 240 liter)

graanverkopen in die jaren tot niets of zeer weinig terug. In de hoge nood van 1482-83 diende de Tafel zelfs rogge te kopen aan een krisisprijs. Na 1521 kon zij haar verkopen niet meer handhaven omdat de achterstallige betalingen van pachten en renten, die zich sinds de duurte van de tachtiger jaren hadden opgehoopt tot een loden last, haar werkelijke inkomsten ernstig aantastten.

Deze situatie weerspiegelt zich in de uitdelingen. De Tafel streefde er blijkbaar naar om tijdens de krisisjaren de nood op te vangen met verhoogde distributies. In 1438-39 zomin als in 1481-83 en 1529-30 slaagde zij er echter niet in deze inspanning vol te houden. Telkens volgde spoedig de uitputting van de reserves. Hielden de krisisomstandigheden gedurende langere tijd aan, zoals tussen 1481 en 1498 (toen de Gelderse oorlog herhaaldelijk onraad stichtte op het platteland), dan vertoonden de uitdelingen ook een inzinking. Het meest frappant geldt dit voor de uitdelingen van varkensvlees (tabel IX) die vanaf 1484 definitief werden gestaakt.

Globaal moet echter worden beklemtoond dat de uitdelingen van roggebrood door de Tafel van 's Hertogenbosch in stijgende zin evolueerden. Er valt een duidelijke toename te konstateren in de expansiefase 1460-1480, en ook vanaf 1510 is een duidelijke vergroting van het volume gerealiseerd. Ondanks de inzinkingen tijdens duurtejaren waarvan reeds sprake was, moet het relatieve karakter daarvan onder ogen worden gezien: nooit daalden de uitdelingen tot minder dan 500 mud per jaar (ca. 120 000 liter). De daling in 1530-31 t.o.v. het voorgaande jaar bedroeg niet meer dan 14,5%. Hoewel er dus niet positief werd gereageerd op de gestegen behoefte, slaagde men er niettemin in om een niet onaanzienlijk niveau van uitdelingen te handhaven. In instellingen die steeds aangewezen waren op aankoop van graan, zoals de Gentse⁽⁶⁵⁾, zag de toestand er in die momenten veel dramatischer uit.

Hiermee is tegelijk de vraag opgeroepen van het niveau der uitdelingen te 's Hertogenbosch, vergeleken met dat in andere steden. Het is bekend dat de inkomsten van Tafels aanzienlijk verschilden van stad tot stad en zelfs van de ene parochie tot de andere⁽⁶⁶⁾. Het is zondermeer duidelijk dat de graaninkomsten van de Bossche Tafel ver uitstegen boven die van

(65) Tits *Les Tables des pauvres* pp. 578-580. De Tafel van de Gentse St. Niklaas parochie moest na een aanvankelijke poging om de behoefte te lenigen met een verhoging van de uitdelingen in 1481-82 tot 8586 liter tarwe een jaar later al terugvallen tot 6386 liter. In 1491-92 konden slechts 3498 liter rogge worden uitgedeeld. Van 1494 tot 1512 bleef het peil konstant op 3445 liter tarwe per jaar (Rijksarchief te Gent S 209-212 S 11-40).

(66) Tits *Les Tables des pauvres* p. 572.

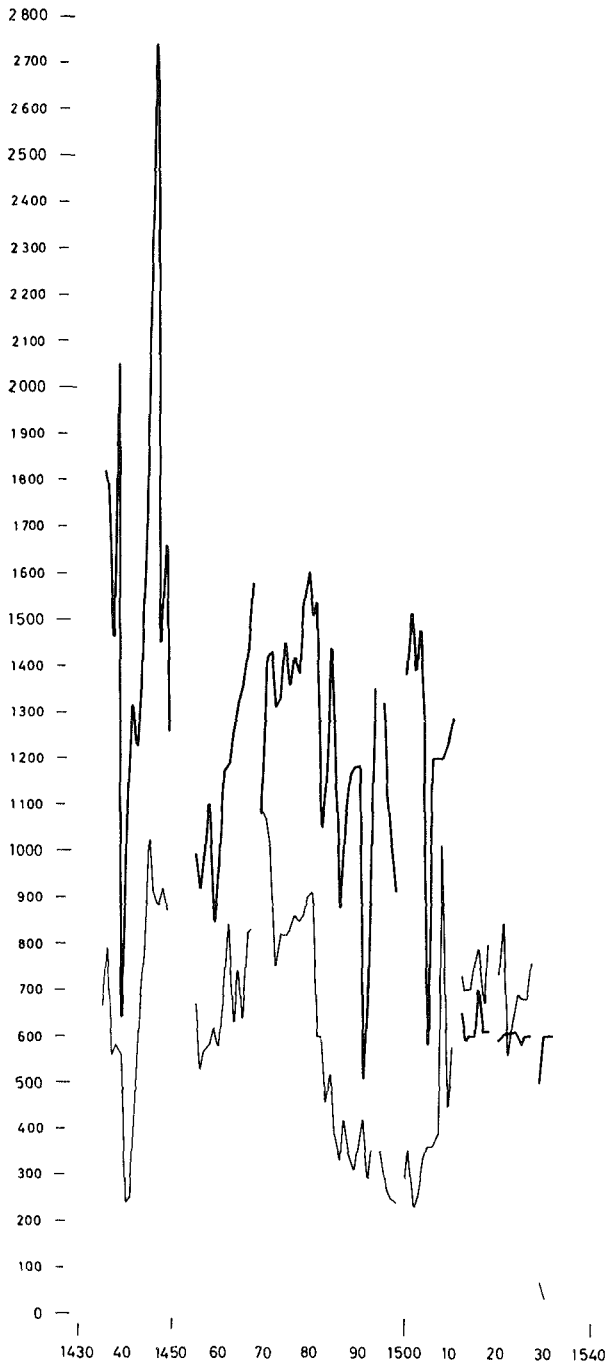
alle andere instellingen waarover gegevens voorhanden zijn ⁽⁶⁷⁾ De brooduitdelingen waren er ook in verhouding groter De verklaring van deze afwijkende situatie dient te worden gezocht bij de vorming van het patrimonium van de Tafel, die zich grotendeels heeft voltrokken voor de hier bestudeerde periode De fluktuaties die tijdens de hier behandelde eeuw optraden, houden in hoofdzaak verband met de wisselingen in de opbrengsten, niet zozeer met de aangroei van het bezit

Hier ligt nog stof voor een boeiende studie, die tevens aandacht zou moeten besteden aan de mate waarin de beschikbaar gestelde middelen te 's Hertogenbosch meer dan elders gekoncentreerd waren bij de ene grote Tafel Het is inderdaad niet verbazend dat een Tafel, behorend bij de enige parochie van een stad, een veelvoud aan middelen bezat vergeleken met Tafels zoals de Mechelse waar er zeven bestonden Aangezien hierachter, ook voor de tijdgenoot, een stuk oogverblindings kan hebben schuil gegaan, zal verder nog moeten blijken of ook de individuele bedelingscijfers beduidend hoger lagen dan overal elders De tijdgenoten waren inderdad getroffen door de ogenschijnlijke overvloed aan middelen der Bossche Tafel ⁽⁶⁸⁾, die verband zou kunnen houden met het commerciële karakter van de stad en speciaal met de bloeitijd waarin haar handel verkeerde

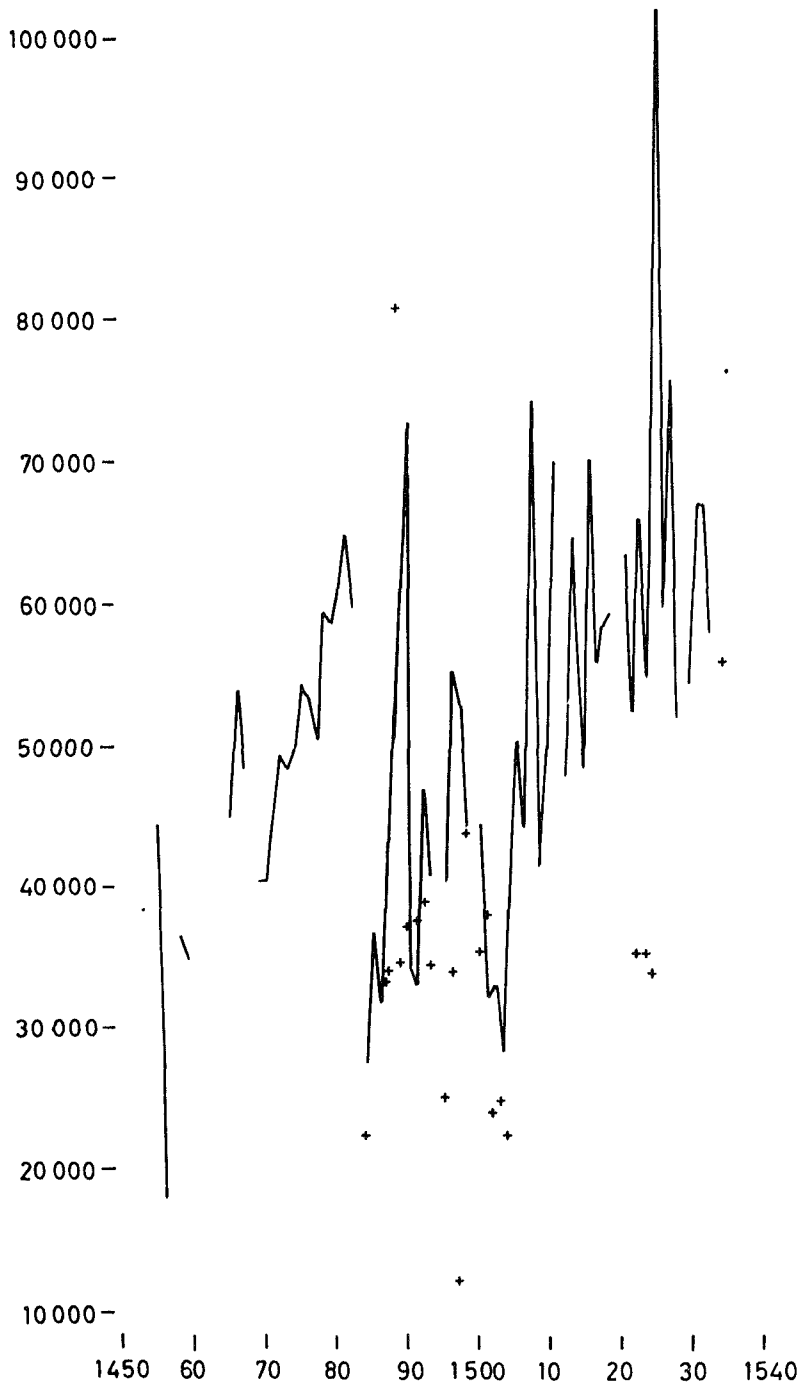
De interpretatie van de bedelingscijfers voor schoenen en laken (tabel VIII en grafiek 4) dient nauw aan te sluiten bij de aanvankelijke vaststelling dat de inkomsten van de Tafel in hoofdzaak afkomstig waren uit de ontvangsten van haar landgoederen, in de vorm van pachten, renten en delen van de opbrengst Aangezien in slechte jaren de inkomsten van de Tafel daalden, zowel door geringere oogstopbrengsten als door het niet betalen van cijzen en pachten, waren er ook minder geldmiddelen beschikbaar om aankopen te verrichten Bovendien werd een deel van het uitgedeelde laken vervaardigd met wol van het eigen domein, zodat ook daarin sterften in de veestapel merkbaar waren

(67) De mud van 's Hertogenbosch kan worden berekend op ca 240 liter Deze hoeveelheid houdt het midden tussen een evaluatie als 1376 Brusselse «upperkens» (van 0,1693 l) of ± 233 l, en die van het *Cooplleden Handboeck* als 71 111/10 000 van de Delftse achel (van 3,5 cm³) of ± 243 l G BIGWOOD, *Notes sur les mesures a ble dans les anciens Pays-Bas*, in *Annales de la Societe d'Archeologie de Bruxelles* XIX, 1905, pp 5-55, K M C ZEVENBOOM, *Bijdrage tot de kennis van de oude Amsterdamse graanmaat*, Verhand Kon Ned Akademie Wetenschappen, Afd Letterkunde, n r LXVI, 1, Amsterdam, 1959 Deze gegevens werden ons welwillend meegedeeld door Dr J Mertens waarvoor wij hem bijzonder hartelijk danken Hierdoor worden de omrekeningen gekorrigeerd zoals we die toepasten (op basis van 1 mud = 116,6 l) in onze studie *Armoede in de Nederlanden*, pp 525-526, 536

(68) H F J M VAN DEN EERFMBFEMT, *Sociale spanningen en overheidsbeleid Bestrijding der bedelarij in het Noorden van Brabant in de 15^e en 16^e eeuw* in *Varia Historica Brabantica* 1, 's Hertogenbosch, 1962, pp 154-156

GRAFIEK 4 — Uitdelingen van schoenen — en laken — door de Tafel (in paren, resp
ellen)

GRAFIEK 5 — Totale uitgaven en tegoeden + der Tafel (in stivers)

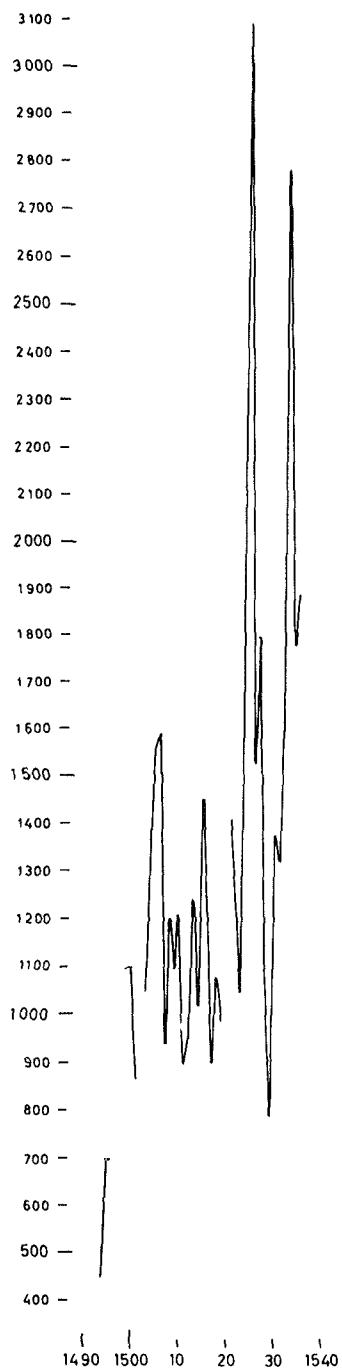
Vooral de curve van de lakenuitdelingen volgt zeer precies de fluctuaties van de rogge scherpe inzinking in 1440-43, een periode, volgend op drie honger- en pestjaren, waarin bij schaapskudden een sterfte optrad⁽⁶⁹⁾, verder een opleving tussen 1460 en 1480, gevolgd door een langdurige depressie die rond 1510 eindigt, tenslotte een zeer gevoelige reductie tijdens de crisisjaren 1529-31. Voor de uitdelingen van schoenen is de relatie met de agrarische conjunctuur minder reeel, hoewel de scherpe inzinkingen van 1439 en 1491 opvallen. Vanaf 1512 stagneert het aantal op de helft van de voorgaande jaren als gevolg van de afschaffing van de uitdeling van kinderschoenen.

Hoewel de aankopen van vis in de eerste plaats reageerden op de sterke prijschommelingen van deze produkten, die door heel andere omstandigheden dan de agrarische werden bepaald, merkt men toch op dat de Tafel tijdens de jaren van financieel tekort van 1488 tot 1505-1510 sterk heeft bezuinigd op haar visuitdelingen (tabel X). Dezelfde vaststelling geldt voor de erwten die van 1488 tot 1513 niet of in beperkte mate werden uitgedeeld, en ook weer verdwenen tijdens de crisisjaren 1529-31 (tabel XI).

De interpretatie van de vermeldingen van betalingen voor eieren levert enige problemen op. Nu eens heet het in de rekeningen dat zij «in der kercken gespynt den armen cramen ende in den huysse verbesicht» werden (1491-92), dan weer luidt het alleen «in de kerke gespynt ende den armen cramen gegeven» (1492-93), zonder dat verschillen in de bedragen toelaten enige grens te trekken. Klaarblijkelijk kan de omschrijving van deze post niet strikt worden opgevat van jaar tot jaar, maar betrof het een globale uitgave, zowel voor armen als voor de personeelsleden en de meester van de Tafel. Ook hier treft evenwel de schorsing van deze bedeling tijdens de jaren 1529-32.

Overschouwt men het bestedingspatroon van de Tafel, dan liepen de uitdelingen van erwten en eieren samen haast nooit op tot een procent der uitgaven (tabel XII). Vlees schommelde tot 1483 tussen 1 en 2 %, vis tot dan toe ook, maar blijkbaar heeft daarna de toename van die post de afschaffing van de vleesdistributie enigszins moeten compenseren. Laken en vooral schoenen vormden het hoofdbestanddeel van de bestedingen aan armenzorg, voor zover die in specien werden verrekend. Het geheel hiervan schommelde tussen 12 en 31 % van de totale uitgaven, met een normaal aandeel van 21 %.

(69) W. BLOCKMANS *De rendabiliteit van de schapenteelt in Brabant tijdens de 15^e eeuw*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis* 53 (1970) pp. 113-125.

GRAFIEK 6 — Totale uitgaven van de Blok der Markt (in stuivers)

Lijkt dit laag, dan mag het niet afwijkend genoemd worden. In de Tafel van de St -Niklaasparochie te Gent, waar ook de aankopen van tarwe in specien werden verrekend, bedroeg de armenzorg in de tweede helft van de 15^e eeuw normaal omstreeks 43 % van de totale uitgaven. In de Mechelse Tafels, die zoals de Bossche hun rogge rechtstreeks betrokken uit hun domeinen, slorpte de armenzorg in het begin van de 16^e eeuw wel grotere gedeelten van de pecuniaire bestedingen op: tussen 54 en 71 % in de St Pietersparochie, tussen 30 en 50 % in de andere.

Enkele steekproeven in Zuidnederlandse instellingen leverden aandelen van 20 tot 89 % op, met concentraties tussen 20 en 33 en tussen 54 en 62 (70). In al deze vergelijkingen bevindt de Tafel van Den Bosch, met haar besteding van rond 21 % aan eigenlijke armenzorg, zich beslist aan de minimale kant, in zover de andere instellingen hun brooduitdelingen ook verzorgden met eigen inkomsten in natura.

Bij de evolutie der totale uitgaven van de Tafel zijn, in overeenstemming met vroeger genoteerde tendenzen voor de afzonderlijke uitdelingen, een expansie der uitgaven tot 1482 aan te stippen, een inzinking tot omstreeks 1505, en een geleidelijke groei daarna. Bijzonder opvallend is de zware schuldenlast die zich opstapelt voor het krediet van de Tafel, en in sommige jaren de werkelijke inkomsten en uitgaven overtrof. Dit gold ook de ontvangsten in natura (tabel VII). Vanzelfsprekend belemmerde dit een doelmatig financieel beleid. Vanaf 1484 vormen de over verscheidene jaren niet geinde cijzen, pachten en huren een vaste rubriek in de rekeningen, waarvoor ook op het einde van de hier behandelde periode nog geen soelaas te voorzien viel. Tijdens de laatste 15 jaren van de 15^e eeuw werden ook alle rekeningen met aanzienlijke tekorten afgesloten, en waar dit vroeger zeer zeldzaam was, bleven deficitaire balansen in de eerste decennia van de 16^e eeuw nog vrij vaak voorkomen.

De Bossche Tafel zag zich niet als enige geplaagd tegenover dergelijke financiële moeilijkheden. Het stadsbestuur kende in die tijd soortgelijke problemen (71), en ook de armentafel van Lier worstelde met aanzienlijke

(70) Gegevens over Gent: eigen archiefonderzoek (vgl. hoger n. 65), Mechelen, W. P. BLOCKMANS, *Armenzorg en levensstandaard te Mechelen voor de hervorming van de openbare onderstand* (1545), in *Studia Mechlinensia*, Mechelen, 1976, tabel 8, p. 173, andere: TITS, *Les Tables des pauvres*, p. 577.

(71) Op 27 september 1485 stelde aartshertog Maximiliaan de stad tijdelijk vrij van belasting wegens «zware ende onverdragelijke lasten». ARA, Br., Rk. 15730 (rek. febr. 1486). VAN ZUYLEN, *Inventaris* 1, pp. 39, 50, 79 (in 1503-4 nadelig saldo ten belope van 78 % van de inkomsten), VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen*, 1, pp. 359-360 (1502). Vanaf 1504-5 was het budget opnieuw in evenwicht.

achterstallen in specien en in natura ⁽⁷²⁾ De oorzaken waren analoog in al deze gevallen stijgende uitgaven wegens de duurte en de inflatie, dalende inkomsten vanwege de oorlogsomstandigheden

Om na te gaan of de reputatie van uitzonderlijke rijkdom terecht werd toegedacht aan de Bossche Tafel, zullen we eerst haar totale uitgaven vergelijken met die van enkele andere instellingen, en dan de bedelingen, hoofdelijk en globaal De vergelijking is het meest zinvol, en ook mogelijk met twee steden die zoals Den Bosch nauw betrokken waren bij de bloei van Antwerpen, nl Lier en Mechelen De inkomsten in specien van de Lierse Tafel bedroegen aanzienlijk minder dan die van Den Bosch omstreeks 1473 schommelden ze rond minder dan 1/3, in 1489-90 lagen ze onder 1/4, in de eerste decennia van de 16^e eeuw bleven ze onder de helft ⁽⁷³⁾ De crisis was daar dus akuter, maar de groei daarna sterker Voor Mechelen beschikken we over inlichtingen betreffende vier van de zeven parochies in de dertiger jaren van de 16^e eeuw, wel gaat het om de centrale stadsgedeelten ⁽⁷⁴⁾ De uitgaven van de vier Tafels van de HI Geest samen lagen toen in dezelfde orde van grootte als die van de Bossche Tafel Dat betekent dat de Tafels van alle zeven parochies dus een beduidend hoger bedrag uitgaven, temeer daar, zoals hoger aangestipt, een veel groter aandeel voor eigenlijke armenzorg werd bestemd Bovendien fungeerden in enkele parochies ook nog Tafels van de Huisarmen, die elk een vergelijkbaar budget beheerden

Relateert men deze budgetten aan de totale bevolking van de betrokken steden, dan was de toestand te Lier ongunstiger dan te 's Hertogenbosch tijdens de 15^e eeuw, en gunstiger vanaf ca 1500 ⁽⁷⁵⁾ Te Mechelen, met

(72) VAN DER WEE *The growth* I pp 493 494

(73) *Aldaar* pp 489 491 Om de vergelijking mogelijk te maken trokken we de waarde van de inkomsten in natura af van de totale ontvangsten en deelden we de rest door 3 om stuivers te bekomen

(74) BLOCKMANS *Armenzorg en levensstandaard* tabel 7 p 172 In 1536 37 het enige jaar waarin de cijfers voor alle vier HI Geesttafels voorhanden zijn beliepen hun gezamenlijke uitgaven 72 211 stuivers In 1532 33 (mits extrapolatie) 63 546 st

(75) Ter vergelijking geven we hierna enkele gegevens uit de haardentellingen gekonfronteerd met de budgetten in specien der Tafels

	Den Bosch			Lier		
	aant h	inkomsten Tafel	per haard	aant h	inkomsten Tafel	per haard
1464	2335	45 686 st (1465)	19 6 st	1086	22 376 st	20 6 st
1473	2351	49 881 st	21 2 st	1481	14 133 st	9 5 st
1496	3456	32 876 st	9,5 st	1207	15 896 st (1497)	13 2 st
1526	4127	79 849 st	20 8 st	1336	40 536 st	30 3 st

een bevolking van zo'n 5000 personen meer, was in het begin van de 16^e eeuw de globale bedeling der Tafels per inwoner uitgebreider. Hiermee lijkt de indruk van het uitzonderlijk weldadige Den Bosch al enigszins te zijn gerelativeerd.

Blijven de hoofdelijke porties en de aantallen proveniers te onderzoeken. Van alle uitdelingen gebeurde alleen die van het brood regelmatig en doorgaans tweemaal per week. Dat was reeds het geval in de oudst bewaarde rekeningen vanaf 1435, en bleef ongewijzigd. Alle andere uitdelingen hadden een uitzonderlijk, zometeen eenmalig tempo in het jaar: kledingstukken voor de winter, vlees met Kerstavond en Pasen, vis, erwten en eieren tijdens de Vasten.

De vaststelling van het aantal proveniers stelt nog een probleem. Vallen de in de periode 1512-1532 gebruikelijke 600 paar schoenen mooi samen met de opgaven van 574 armen en 26 personeelsleden van de Tafel in de haardentelling van 1526, dan blijkt datzelfde gegeven voor 1438 (288 arme haarden) helemaal niet overeen te stemmen met de in dat jaar verstrekte 2054 paar schoenen. De konklusie moet wellicht luiden dat er in die vroegere periode meer onderscheid werd gemaakt tussen categorieën van bedeeden, die niet allen op dezelfde provenen aanspraak konden maken. Meer bepaald zullen de grote aantallen kinderschoenen wel nooit als volwaardige provenen moeten geteld worden. Hoger is gebleken dat het aandeel arme haarden in de oudere tellingen forfaitaire gegevens van 10 % waren, zodat het geen aanwijzing geeft over het aantal proveniers. Dichter bij de werkelijkheid lag de verhouding in 1526, toen 574 ondersteunde gezinnen 13,9 % van het totaal aantal haarden uitmaakten. Als hypothese kan worden gewaagd dezelfde verhouding toe te passen op de oudere haardentellingen, hoewel we stellig willen vermijden daarmee de indruk te wekken dat het aantal ondersteunden in een vaste verhouding zou staan tot de totale bevolking. De stijging van de steun bij nagenoeg gelijk aantal haarden in de periode 1464-1472, en de dalende steun bij toenemend aantal haarden in 1472-1496 volstaan om deze gedachte te verwerpen. Bij gebrek aan een beter houvast zullen we voor een peiling omstreeks 1465 een aantal van 325 proveniers veronderstellen (13,9 % van 2335 haarden). In 1465-66 deelde de Tafel 696 paar schoenen uit voor volwassenen.

Voor de ontvangsten in rogge is het contrast veel scherper (VAN DER WEE *o.c.* p. 498).

	<i>Lier</i>	<i>Den Bosch</i>
1525-26	34 314 1	374 550 1
1526-27	14 534 1	352 080 1

Hierna volgen twee typische bedelingspakketten van de Bossche Tafel, het eerste geldend voor de gunstige periode omstreeks 1465, het andere eveneens voor een gunstige tijd, nl rond 1527

	1465	1527
	325 provenen (?)	574 provenen
roggebrood	431,852 kg/jaar	430 kg/jaar ⁽⁷⁶⁾
	1,182 kg/dag	1,177 kg/dag
varkensvlees	3,138 kg/jaar ⁽⁷⁷⁾	—
haring	24 1/2 stuks/jaar	10 stuks/jaar
erwten	6,923 kg/jaar	1,045 kg/jaar
schoenen	4 paar	1 paar
laken	2 1/4 el	1 1/4 el
eieren	—	p m

Vanuit de hypothese die we kozen van een gestegen aantal proveniers, is er voor de meeste elementen in het pakket een vermindering opgetreden, alleen de post van het brood is gelijk gebleven, maar daar staat een belangrijk kwalitatief verlies tegenover inzake het vlees. Waren er in de 15^e eeuw meer proveniers, dan verbleekt de tegenstelling, behalve voor het brood, waarvoor een toename zou te noteren zijn.

Is dit bedelingspakket uitzonderlijk gunstig te noemen? Zeker was de hoeveelheid brood in alle andere steden kleiner, maar meestal waren er meer verschillende posten, en vaak waren ook de hoeveelheden groter. In Den Bosch gaf de Tafel geen bier, olie, brandstof of geld, posten die men wel aantrof te Leuven, te Brussel en te Mechelen. De Tafel van Tienen benaderde in 1429-30 met een dagelijkse broodportie van 610 gram het dichtst de hoeveelheid van Den Bosch. Vooral steekt hier het geringe aandeel en de vroege afschaffing van de vleesuitdelingen af tegenover wat men er in andere Brabantse steden placht te geven ⁽⁷⁸⁾.

(76) Nogmaals weze hier onderstreept dat onze berekening in *Armoede in de Nederlanden*, p. 526 steunt op een onjuiste evaluatie van den Bossche graanmaat, zodat de hoeveelheden er ruim de helft te laag aangegeven werden (zie hoger n. 66).

(77) Het gewicht van een mager varken werd op 30 kg geschat. Er bestonden echter grote verschillen tussen dieren.

(78) M. J. TITS-DIEUAIDE, *L'assistance aux Pauvres a Louvain au XVe siecle*, in *Hommage au Prof. P. Bonenfant*, Brussel, 1965, pp. 436-437, Ch. DE GEEST, *Les distributions aux pauvres assurées par la paroisse Sainte-Gudule a Bruxelles au XVe siecle*, in *Annales Belg. Vereniging Hospitaalgeschiedenis*, VII, 1969, pp. 58, 79, TITS, *Les Tables de pauvres*, pp. 580-581, BLOCKMANS, *Armenzorg en levensstandaard*, pp. 146-147, 168.

Let men op de aantallen bedeelden, dan blijkt ook op dit stuk de positie van Den Bosch niet uitermate gunstig. Te Leuven ontvingen omstreeks 1465 van 440 tot 800 personen steun van de centrale Tafel, waarnaast er nog vier kleinere actief waren. In vier van de zeven Mechelse parochies waarover we inlichtingen hebben uit de vroege 16^e eeuw, waren er zowat 500 proveniers⁽⁷⁹⁾. In beide steden moet het totale aantal ondersteunden dus merkkelijk hoger zijn geweest dan te 's Hertogenbosch, wat overeenstemt met de hoger vermelde gegevens over het percentage arme haarden in 1526. Het enige punt waarop de steun in deze laatste gunstiger uitviel, betrof de hoeveelheid brood.

Tegenover de vrij eenzijdige ondersteuning van de Tafel, betekende de activiteit van de nieuwe ondersteuningsinstellingen, de zgn. Blokken een andere aanpak. De enige wijk waarvoor de rekeningen bewaard zijn in het hier behandelde tijdsbestek, is de centrale en meest gegoede, die der Markt. Het patrimonium van deze instellingen bestond niet uit landgoederen maar uit stedelijke renten en schenkingen. Vandaar ook de tendens om grote gedeelten van de ondersteuning in specien te verlenen, en meestal op basis van strikt gepersonaliseerde omstandigheden (tabel XIII). Een tweede opvallend verschil met de Tafel bestaat in het relatief zeer grote aandeel van de uitgaven dat besteed werd aan eigenlijke armenzorg. Dit varieerde van 22 tot 96 %, maar bedroeg normaal ca. 72 % (i t t 21 % voor de Tafel).

Dit houdt in dat, hoewel het totale budget van de Blok minder dan 1/30 beliep van dat der Tafel, sommige van haar activiteiten naar omvang volstrekt gelijkwaardig waren, m.n. de erwtendistributie die normaal 12 sester bedroeg. Daarnaast werden jaarlijks in de Vasten ook olie en brood uitgedeeld. In gevallen van nood bleek de Blok veel beter in staat om zijn steun aan te passen aan de behoeften, mede omdat zijn inkomsten van een andere aard waren. Zo werd in harde winters brandstof uitgedeeld, en verschenen vanaf 1532 rijst, kaas en varkensvlees in het rantsoen. In het crisisjaar 1531 werd het aantal bedeelden met geld, dat in de voorgaande jaren omstreeks 60 had bedragen, verdubbeld, en steeg het bestede bedrag in evenredigheid. Tijdens de veertig jaren waarin we de activiteit van de Blok der Markt volgden, was er een duidelijke expansie waarneembaar.

6 SOCIALE POLITIEK

Wat betekende deze ondersteuning tegenover de werkelijke behoefte in Den Bosch? Het antwoord op deze vraag veronderstelt preciese

(79) TITS, *L'assistance aux pauvres*, p. 435, BLOCKMANS, *Armenzorg en levensstandaard*, p. 165.

gegevens over de professionele en demografische structuren van de stad, alsook over de evolutie van de levensstandaard. In het huidige stadium moeten we volstaan met een bondige toetsing.

Tabel XIV toont aan welk percentage van enkele type-gezinsinkomens theoretisch besteed moest worden aan brood, gegeven een vierkoppig gezin met een kostwinner. De behoefte aan brood wordt geschat op 3,2 kg per dag of 1168 kg per jaar (= 5,725 mud van Den Bosch), en als grens van behoeftigheid wordt een besteding aan brood van meer dan 44 % van het inkomen aangenomen. De jaarlonen zijn berekend op basis van volledige tewerkstelling (270 werkdagen), en geven dus de gunstigste hypothese weer⁽⁸⁰⁾.

Tijdens de eerste vier decennia van de 16^e eeuw bleven de lonen te 's Hertogenbosch opvallend stabiel. Alleen voor de hoogstbetaalde categorieën van arbeiders zoals de meester-leidekkers en -metselaars was er een lichte stijging in het begin van de eeuw van 3 1/2 stuivers per dag in 1503 naar 4 stuivers in 1523. De stabiliteit van de lonen der minder gekwalificeerde arbeiders wijst op een voldoende aanbod van werkkrachten.

Voor de twee laagst betaalde categorieën de ongeschoolden waren alle jaren die vermeld staan in de tabel, gekenmerkt door tekort. Hetzelfde geldt tijdens tenminste vijf jaren van het tweede decennium van de 16^e eeuw (prijsgegevens ontbreken voor twee van die jaren). De spijlprijs per mud rogge waarboven ongeschoolden bij volle tewerkstelling in moeilijkheden kwamen bedroeg 52 stuivers.

De beter betaalde arbeiders kenden alleen behoeftigheid tijdens de ernstige crisisjaren, dan was de toestand voor de ongeschoolden echter totaal onhoudbaar. In dit licht valt ook de uitbarsting van geweld te begrijpen van de ambachtslieden in juni 1525⁽⁸¹⁾.

Het blijkt dus dat, ondanks de gunstige conjunctuur, de zeer ruime groep van ongeschoolde arbeiders tijdens het tweede en derde decennium van de 16^e eeuw haast voortdurend onder de behoeftigheidsgrens leefden. In dit licht verliest de armenzorg een deel van het milde karakter, dat gesuggereerd werd door het hoog aantal ondersteunden en het hoge budget der Tafel. Ook wordt hierdoor de bereidheid van de Tafel om personen van

(80) Voor een verdere methodologische verantwoording zie onze *Armoede in de Nederlanden* pp 501-507. De loongegevens zijn geput uit de stadsrekeningen van Den Bosch, rubrieken der openbare werken.

(81) J. CRAEYBECKX *De eerste jaren van Karel V 1515-1530* in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* dl IV Utrecht 1952 p 58. VAN DEN HEUVEL *Ambachtsgilden* pp 315-316.

buiten de stad te bedelen⁽⁸²⁾ begrijpelijk, aangezien alleen door een politiek van open arbeidsmarkt de lonen laag konden worden gehouden, en daarom ook krachten van buiten als reserve moesten onderhouden worden.

In tijden van graanduurte nam het aantal behoeftigen in de stad sterk toe, terwijl de middelen der ondersteunende instellingen niet voldoende elastisch bleken, zo sterk, dat de stedelijke overheid dan telkens haar toevlucht nam tot repressieve maatregelen om de steun voor te behouden aan het meest onmisbare deel van het arbeidsleger⁽⁸³⁾.

Gaat men na waarom, ondanks de duidelijke verpaupering omstreeks 1530 te 's Hertogenbosch, die we kunnen waarnemen op grond van tabel XIV, geen gevolg werd gegeven aan de aansporing in de keizerlijke ordonantie van 1531 om over te gaan tot samenbundeling en rationalisering van de steun, dan kunnen de redenen die Van den Eerenbeemt hiervoor aanvoerde geenszins overtuigend heten⁽⁸⁴⁾. De aan- of afwezigheid van een markies of baron zoals in Breda en Bergen-op-Zoom heeft geen rol gespeeld in de andere Nederlandse steden die dan tot een radikale hervorming van de armenzorg overgingen. «De rijkdom van de ondersteunende instellingen in deze stad en de aanwezigheid van een milddadige gegoe-de burgerij» is hoger reeds gerelativeerd. Bovendien valt er in de crisis van 1529-31 weinig te bespeuren van de milddadige burgerij, die toen nauwelijks enige inspanning heeft gedaan om de hoge nood voor de hele arbeidende bevolking te verhelpen.

In de Tafel stelden we een inkrimping vast van de bedelingen tijdens die jaren. In de Blok van de Markt werd daarentegen een poging gedaan om de nood enigszins te lenigen. In 1531-32 bedeede men dubbel zoveel armen met aalmoezen. In feite hield dit in dat 120 mensen ongeveer een dagloon van een geschoold arbeider ontvingen tijdens een heel jaar in 1531-32, terwijl het er tijdens vorige jaren 50 tot 60 geweest waren. Was

(82) « de Taefle van den Heyligen Gheest bynnen der voirs stadt van den Bossche zeer machtich ende rijk is, doende boven andere diverse aelmoesenen alle weke drie spinden oft deylingen allen den ghenen die die belieft te halen weder zij zijn van buyten oft van bynnen sonder iemande te wederseggen, oft consideracie te nemene weder zij dier behoeven oft nyet, mits denwelcken, gelijk de voirs commissaryse verstonden, vele buyten persoenen als Gelresche, Cleefsche ende andere bynnen der voirs stadt comen woenen om der voirs spinden te genyetene ende zijn oick vele van dyen stercke, vrome gesellen ende wijven die huer broot wel winnep oft winnen souden » SA Antwerpen, PK 2551 n° 137, geciteerd door CUVEIER, *Den*, p. CCLIII, n. 1. Zie ook hoger, p. 46, en VAN DEN EERENBEEEMT, *Sociale spanningen*, pp. 153-156.

(83) VAN ZUYLEN *Inventaris*, dl. I, p. 375 (1521), VAN DEN EERENBEEEMT, *o.c.*, pp. 164-165, 180.

(84) VAN DEN EERENBEEEMT, *o.c.*, pp. 178-181.

hierdoor echter wel de nood van de hele arbeidersklasse tijdens dat crisisjaar gelenigd ?

Het optreden van de verantwoordelijken der Blokken (wellicht ook in de andere dan die van de Markt) bewijst dat deze formule een *structurele* aanpak mogelijk maakte van een ruime en doelgerichte armensteun tijdens een conjuncturele inzinking. Het verdubbelen van het aantal ondersteunden toont dat de verantwoordelijken der Blokken zelfs *inzicht* hadden in de te volgen weg. De traditionele steun van de HI Geest was slechts enigszins opgewassen om de «structurele» (of permanente) armen van de stad, zij het met al te beperkte middelen, te helpen, maar zeker niet om in ongewone situaties op te treden. De structuur van de Blokken liet dit theoretisch wel toe. Indien we nu echter vaststellen dat de Blokken slechts zeer beperkte middelen konden vrijmaken in de crisisjaren om een bredere fractie van armen te steunen, hoewel ze deze ambitie hadden, blijktens de ruimere steun, om ook met vlees, in de jaren na 1531, dan kunnen we enkel aannemen dat de kapitaalkrachtige burgerij van Den Bosch in feite niet milddadiger was dan die van de andere steden der Nederlanden. Deze burgerij heeft het nochtans operationele medium der Blokken niet ten volle gehanteerd of willen hanteren, zoals bv. de Lyonese burgerij dat in dezelfde crisisjaren rond 1530, wel heeft gedaan. In Lyon stelden handelaars en financiers buitengewone geldmiddelen ter beschikking om de nood te lenigen⁽⁸⁵⁾. Het Bossche patriciaat liet dit na, hoewel de kapitaalmarkt tijdens deze crisis er niet ingestort was, zoals de curve van de verpachting der diverse assizen van de stad, ondanks een lichte inzinking aantoont. Er is dus geen sprake van een vermeende overvloed van ondersteuning, en hierin kan dan ook geen verklaring schuilen voor het uitblijven van een hervorming van de armenzorg.

In een aantal opzichten kan men nochtans stellen dat 's Hertogenbosch vrij progressief optrad inzake armenzorg. Reeds in 1477 voerde men de omvorming uit van de Blokken tot instellingen van ondersteuning per wijk, en dat was een ingrijpende hervorming die toen reeds althans enkele van de principes in de praktijk bracht die in 1531 algemeen zouden voorgestaan worden, nl. nauwlettend toezicht op de ondersteunden, steunverlening aan geïndividualiseerde gevallen in de vorm van geld, en een rationeler besteding van de middelen, dan gebeurde in de traditionele Tafel. Deze Tafel van de HI Geest kon men ten goede duiden dat ze reeds van oudsher principes toepaste waartoe de Tafels in andere steden (zoals

(85) J. P. GUTTON, *La société et les pauvres. L'exemple de la généralité de Lyon 1534-1789*, Parijs, 1970, p. 268.

Mechelen) pas na v van de ordonnantie van 1531 konden worden gebracht, nl de brooduitdelingen die tweemaal per week werden georganiseerd en die een regelmatige ondersteuning verzekerden. Toch is 's Hertogenbosch in 1477 niet het vertrekpunt van deze vernieuwingen, vermits gelijkaardige initiatieven eerst te Antwerpen in 1458, en later ook te Mechelen werd genomen⁽⁸⁶⁾. Het tijdstip waarop dit gebeurt is belangrijk na een graanduurte te Antwerpen, na opstootjes te 's Hertogenbosch⁽⁸⁷⁾. Voor elk der drie steden was de trend op langere termijn echter uitgesproken gunstig. Het doorvoeren van verbeteringsmaatregelen op een vroeger tijdstip was echter niet noodzakelijk een belemmering om in te gaan op de voorschriften van 1531. Antwerpen deed het in 1540, Mechelen in 1545. 's Hertogenbosch deed het niet. Weliswaar was een ander van het programma van 1531 er al eerder in de praktijk gebracht, doch belangrijke punten waren dat niet, met name de centralisatie van alle middelen, ook van de Tafel. 's Hertogenbosch vertoont dus het syndroom van de remmende voorsprong.

Blijkbaar biedt de benadering van de ondersteuningsmechanismen vanuit het oogpunt van het onder controle brengen van de arbeidsmarkt hier de beste verklaring. Zoals in een aantal andere situaties kon worden vastgesteld⁽⁸⁸⁾, is het tijdens de kortstondige depressies in opgaande conjunctuurfases dat de burgerij bereid is op grote schaal te investeren in (nieuwe vormen van) armenzorg. Zulks was duidelijk het geval voor de organisaties voor ondersteuning van huisarmen die in de tweede helft van de 15^e eeuw ontstonden in Antwerpen, 's Hertogenbosch en Mechelen. Op hetzelfde tijdstip zag men te Gent net het omgekeerde gebeuren, nl restrictie der bedelingen tot een karig pakket voor weinigen, die dan echter ook wel streng werden gecontroleerd. De verklaring kan hier ook zondermeer worden gezocht in de structurele achteruitgang van de Gentse economie, die investeringen in armenzorg niet meer rendabel maakte. Door inkrimping van de ondersteuning en beklemtoning van de arbeidsplicht voor valieden, hoopte men daar de lonen te drukken.

De doorvoering te Antwerpen van de hervorming past ook nog in het kader van expansie. De traagheid waarmee dit gebeurde kan te wijten zijn aan het effect van de vernieuwingen uit de 15^e eeuw. Te Mechelen, dat dan

(86) E. PAIS-MINNE, *Weldadigheidsinstellingen en ondersteunden*, in *Antwerpen in de XVIe eeuw*, Antwerpen, 1975, p. 182. BLOCKMANS *Armenzorg en levensstandaard te Mechelen*, p. 142 (de Huisarmentafel van St-Rombouts funktioneerde uiterlijk vanaf ca. 1500).

(87) VAN DEN HEUVEL *Ambachtsgilden* pp. 296-301. *Rechtsbronnen* pp. 270-272.

(88) BLOCKMANS *PREVENIER Armoede in de Nederlanden* pp. 534-535. voorbeelden van leper in de 13^e eeuw, Gent in de 14^e en 15^e. Mechelen in de 15^e-16^e.

echter een structurele depressie kende, werd de hervorming van 1545 doorgevoerd onder druk van de centrale regering die precies in die stad resideerde. Wegens de heersende malaise bleef ze echter dode letter.

De toestand te 's Hertogenbosch hield het midden tussen beide. Op economisch vlak was er stagnatie vanaf omstreeks 1530, vooral in de handel, de draperie kende verval, alleen in de linnennijverheid zat er groei. Er bestond dus geen objectieve noodzaak om een groot reserveleger in stand te houden, terwijl er anderzijds geen sprake was van een ernstige inzinking die tot een strenger beleid zou hebben aangespoord. Ongetwijfeld heeft ook hier het bestaan van de Blokken met hun moderner bedelingsmechanisme de behoefte aan verdere rationalisatie verdrongen. In de loop van de 16^e eeuw is de ondersteuning door de Tafel dan ook fundamenteel ongewijzigd gebleven, ondanks de dalende bedelingscijfers en de lage rendabiliteit van het systeem⁽⁸⁹⁾.

(89) Enkele steekproeven wezen uit dat, ondanks wisselingen in de omvang, de structuur van de bedeling onveranderd bleef: rogge, laken, schoenen, bier, haring, eieren. De werkingskosten beliepen in 1601-2 67 % van de uitgaven, waarvan 20 % besteed aan de voeding van de meester en het personeel van de Tafel. Daarentegen vertegenwoordigden de uitdelingen van laken en schoenen 3 %, resp. 1,5 %. Er werd 450 mud rogge gebakken voor de armen of 57 % van de totale uitgaven aan rogge, in 1590-91 was het 219 mud of 50 %. In de periode 1435-1535 werd nooit minder dan 500 mud uitgedeeld.

TABEL V

Pachtsommen van enkele stedelyke aksynzen (in oude schilden van 30 st)

	Dijk- en Weg	Kraan	Vest	Wol	Linnen Lijnwaad	Buiten laken
1496	500	268	35	7	8,5	23
(3 apr -1 okt)						
1497-98 (1 okt)	550	222	43,5	6	22	27,5
1500- 1		408	105	13,5	40	44
1- 2		364	93	13,5	42,5	47
2- 3	570	390	108	11,2	49	47
3- 4	560	358	110	10,5	53,5	45
4- 5	557		112	10	38	37,5
5- 6	545	395	117	15	46	47
6- 7	608	371	115	16	50	56,5
7- 8	641	381	100,5	18	65,5	72
8- 9	641	467	131	19	74	79
9-10	662	504	138	21,5	80,5	105
10-11	665	506	166	25	92	110,5
11-12	662	525	149,5	22	78	104
12-13	711	430	163,5	18	86	89
14-15	727	540		15	78	107
15-16	607	473		24,5	85	101
16-17	678	457		22	97	92
17-18	695	501		21	116	85
19-20	661	529		19	129	76
20-21	662	520		21	106	82
21-22	619	435	146	15	118	95
23-24	617	439	139	14	139	96
25-26	651	469	170	13	151	111
27-28	662	438	176,5	15	165	90
29-30	608	425	154	16	137	75
30-31	608	433	141		133	74
31-32	591	411	133	14	150	74
32-33	591	450	137,5	11	176	72
33-34	608	413	135,5	11	190	77
34-35	612	467	146,5	9	207	77
35-36	617	480	154,5	11	238	100
36-37	673	466	155,5	17	245	99
37-38	674	475	156,5	15	308	111
38-39	650	483	163,5	17	310	106

TABEL VI

Aan- en verkoop van rogge hoeveelheden en prijzen

	Hoeveelheid		Prijs stuivers per mud		
	mud	sester	min	max	gemiddeld
1465-66	54		24	26	25
66-67	74	6	17	25,5	24
67-68	173	4	29	36	32
69-70	102	7	36	44,5	36,25
70-71	97	2	37	38	37,5
71-72	123	2	25	31,5	25,75
72-73	143		24,5	27,5	26
73-74	95	7	29	36	30
74-75	47	5	32	38	35,5
75-76	98	2	28	36	31,5
76-77	48	1	25	33	30
77-78	53		32	42	36
78-79	39		43	47	44
79-80	62	4	46	55	50
80-81	19		80	81	80
81-82	48	2	72	105	80
82-83	aankoop 15	2			112
83-84	—				
84-85	—				
85-86	101	1	40	65	53
86-87	20	6	85	100	89,5
87-88	49	6	80	100	82
88-89	45		80	112,5	97
89-90	87		35	97,5	52
90-91	128	7	36	120	51,5
91-92	62	5		120	113
92-93	21	5	80	100	?
93-94	—				
94-95	23				45
95-96	—				
96-97	24	1	34	42	40
97-98	7	2			51,75
98-99	5	4	55	60	58

TABEL VI (vervolg)

	Hoeveelheid		Prijs stuivers per mud		
	mud	sester	min	max	gemiddeld
1500- 1	19	7			33
1- 2	6				35
2- 3	9	7			?
3- 4	—				
4- 5	11	6			45
5- 6	19				40
6- 7	19				40
7- 8	105	7	43	47	43
8- 9	87	3	39	48	39
9-10	104	5	28	36	33
10-11	87	2	25	33	27,5
12-13	61	4	37	44	43,5
13-14	10		52	60	53,5
14-15	3	2			54
15-16	131	5	44	54	52,5
16-17	10	7			65
17-18	1				60
18-19	53		39	45	39,5
20-21	40		48	51	50,5
21-22	4				?
22-23	—				
23-24	2		52	66	?
24-25	2	2			?
25-26	—				
27-28	aankoop	3			64,5
28-29	»	4	2		73
29-30	»	1			76
31-32	»	1			120
35-36	»	2	2		66

N B Deze gegevens hebben betrekking op de rogge die door de Tafel van de HI Geest werd verkocht, tot 1525-26 Vanaf 1527-28 gaat het om aankopen door de Blok van de Markt

TABEL VII

Rogge omzet en uitdelingen in de Tafel

	Ontvangsten (1)	Uitgaven (1)	Overschot	Tegoed	Gebakken mud	liter
1435-36					686	164 640
36-37					759	182 160
37-38					?	?
38-39					862	206 880
39-40					834	200 160
40-41					938	225 120
41-42					903	216 720
42-43					904	216 960
43-44					697	167 280
44-45					595	142 800
45-46					640	153 600
46-47					793	190 320
47-48					684	164 160
48-49					?	
49-50					?	
53-54	1081	836	245		684	164 160
55-56	933	874	69		749	179 760
56-57	916	718	136		718	172 320
57-58					716	171 840
58-59	1012	729	282		625	150 000
59-60	969	837	132		643	154 320
60-61					788	189 120
61-62					745	178 800
62-63					687	164 880
63-64					590	141 600
64-65					684	164 160
65-66	1789	786	1003		688	165 120
66-67	1937	885	1052		767	184 080
67-68	1844	994	850		784	188 160
69-70	1513	940	573		762	182 880
70-71	1416	1015	401		878	210 720
71-72	1413	1013	400		857	205 680
72-73	1341	941	400		764	183 360
73-74	1206	920	285		785	188 400
74-75	1214	939	275		857	205 680
75-76	1186	929	256		797	191 280
76-77	1222	969	253		887	212 880
77-78	1199	1148	51		1064	255 360
78-79	1369	1054	314		966	231 840
79-80	1222	1016	206		926	222 240
80-81	1192	975	216		919	220 560
81-82	1434	1325	108		1197	287 280

(1) Gezuiverd van de teveel als ontvangsten opgegeven hoeveelheden, vermeld bij de uitgaven

TABEL VII (vervolg)

	Ontvangsten (1)	Uitgaven (1)	Overschot	Tegoed	Gebakken	
					mud	liter
1482-83	1122	982	140		1132	271 680
83-84			?		631 (2)	151 440
84-85			?	1193	613 (2)	147 120
85-86	1127	809	318	?	656	157 440
86-87	539	564	25	2113	500	120 000
87-88	906	672	233	2102	574	137 760
88-89	1100	728	372	2092	643	154 320
89-90	1471	760	610	1942	625	150 000
90-91	1086	831	255	2372	654	156 960
91-92	937	843	93	2459	742	178 080
92-93	720	707	13	2576	650	156 000
93-94	1175	546	629	2356	521	125 040
95-96	1306	650	655	1837	600	144 000
96-97	1319	659	663	2152	593	142 320
97-98	1314	663	651	1186	615	147 600
98-99	1292	714	577	1593	679	162 910
1500- 1	1845	721	1123	1936	661	158 640
1- 2	1902	804	1098	1831	765	183 600
2- 3	1648	826	821	2645	786	188 640
3- 4	1661	804	857	2195	779	186 960
4- 5	1640	825	814	1876	678	162 720
5- 6	1869	1115	753	2515	784	188 160
6- 7	1844	845	999	2429	791	189 840
7- 8	1926	919	1006	2905	780	187 200
8- 9	2171	925	1246	2193	798	191 520
9-10	2404	916	1388	1709	780	187 200
10-11	2703	980	1723	1597	800	192 000
12-13	2637	990	1646	1687	990	237 600
13-14	2512	1105	1407	1555	952	228 480
14-15	2286	1036	1250	1745	1036	248 640
15-16	2124	1232	891	1711	1040	249 600
16-17	1939	1045	894	1448	970	232 800
17-18	1747	1083	664	1325	1027	246 480
18-19	1704	1143	561	1124	1040	249 600
20-21	1512	1141	370	1084	1040	249 600
21-22	1602	1166	436	1074	1129	270 960
22-23	1736	1159	577	975	1125	270 000
23-24	1635	1224	411	1046	1155	277 200
24-25	1471	1269	212	1071	1206	289 440
25-26	1560	1092	468	787	1040	249 600
26-27	1467	1073	394	832	1035	248 400
27-28	1430	1269	160	?	1210	290 400
29-30	1250	1243	7	?	1210	290 400
30-31	1177	1054	122	?	1035	248 400
31-32	1175	1166	8	?	1140	273 600
32-33	1256	1004	252	?	955	229 200
34-35	1493	1044	448	1107	1000	240 000

(2) Hoeveelheid van de wekelijkse uitdelingen. Daarnaast waren er gewoonlijk 40 «spydedagen», waarvan de uitgedeelde hoeveelheden niet precies bekend zijn, maar normaal ± 5 mud per keer beliepen.

TABEL VIII

Uitdeling van schoenen en laken door de Tafel

	Gewone	Kindersch	Mannensch vanaf 14 j	Vrouwensch	Totalen (paren)	Laken ellen
1435-36					1818	671
36-37					1793	785
37-38					1461	563
38-39					2054	582
39-40	468	170			638	563
40-41					1084	241
41-42					1314	251
42-43					1232	314
43-44					1348	671½
44-45	1546	159			1705	771½
45-46	1726	404			2130	1023
46-47					2735	909
47-48	702	750			1452	878½
48-49	898	763			1661	917½
49-50	1000	200	48	9	1257	870
53-54	1020	200			1220	554
55-56	702	284			986	668
56-57	720	200			920	532
57-58	792	200			992	571
58-59	798	300			1098	582
59-60	648	200			848	618
60-61	702	221		23	946	577
61-62	834	336			1170	670
62-63	816	377			1193	843
63-64	705	406	147		1258	631
64-65	750	440	18	119	1327	737
65-66	696	568	76	22	1362	643
66-67	738	502	80	109	1429	818
67-68	882	647	42	6	1577	827
69-70	750	327		5	1082	1085
70-71	786	616		14	1416	1066
71-72	846	553		28	1427	1008
72-73	786	500		27	1313	752
73-74	744	570		13	1327	815
74-75	900	531		14	1445	816
75-76	780	577			1357	832
76-77	894	527			1421	855
77-78	780	614			1394	848
78-79	912	616			1528	860
79-80	936	659			1595	896
80-81	906	600			1506	912
81-82	918	619			1537	602
82-83	450	600			1050	601

TABEL VIII (vervolg)

	Gewone	Kindersch	Mannensch vanaf 14 j	Vrouwensch	Totalen (paren)	Laken ellen
1483-84	720	417			1137	456
84-85	840	604			1444	515
85-86	732	400			1132	385
86-87	684	200			884	333
87-88	630	440			1070	420
88-89	564	600			1164	352
89-90	642	537			1179	313
90-91	642	537			1179	348
91-92	510	—			510	420
92-93	432	271			703	288
93-94	798	552			1350	352
95-96	840	481			1321	352
96-97	552	569			1121	272
97-98	558	453			1011	245
98-99	540	370			910	237
1500- 1	732	645			1377	288
1- 2	714	797			1511	± 350
2- 3	648	738			1386	234
3- 4	684	791			1475	253
4- 5	618	660			1278	339
5- 6	582	—			582	360
6- 7	600	598			1198	355
7- 8	600	600			1200	394 [?]
8- 9	600	600			1200	1010
9-10	624	620			1244	452
10-11	648	646			1294	582
12-13	654				654	727
13-14	594				594	696
14-15	600				600	703
15-16	600				600	763
16-17	702				702	788
17-18	612				612	669
18-19	612				612	798
20-21	588				588	730
21-22	600				600	840
22-23	612				612	559
23-24	606				606	630
24-25	606				606	687
25-26	576				576	677
26-27	600				600	679
27-28	600				600	759
29-30	504				504	73
30-31	600				600	32
31-32	600				600	?
32-33	600				600	106 + ?
34-35	558				558	493 + ?

Nota bij Tabel VIII

De berekening van het aantal ellen uitgedeeld laken in de periode 1435-1443 stelt een aantal problemen, die volgende verantwoording vinden. In die jaren geeft de bron telkens lakens (een veelvoud van ellen) en ellen door elkaar. Een equivalentie tussen beide maten is nergens te vinden, en ook Dr. L. P. L. Pirenne en Dr. Rentenaar konden ons terzake geen uitsluitsel bezorgen.

De disrekeningen zelf geven weliswaar een aantal gelijktijdige prijsopgaven per el en per laken, zodat een extrapolatie eenvoudig leek. Storend was echter dat in een jaar verschillende prijzen voorkomen, en dat ze van jaar tot jaar wisselen. De prijzen per el in stuivers zien er uit als volgt:

Jaartal	Wit laken		gemiddeld		Grauw laken
1435-36	25,9		40,8	33,35	55
1436-37	27,2	31,3		29,25	—
1437-38			46,66	46,66	50
1438-39	27,2	32,5	42,66	34,1	
1439-40			60(?)	60(?)	60(?) Wit en/of grauw?
1440-43	?				?

Voor 1435-36 zijn er 6 omrekeningen van wit laken naar el noodzakelijk. Indien we de prijs van 40,8 st als basis nemen, dan komen we in 4 gevallen aan een equivalentie 1 wit laken = 23 el, wat de meest waarschijnlijke omrekening lijkt. Doch met dezelfde prijs komen we in een 5^e geval aan 16,4 el en in een 6^e geval aan 31 el.

Een tweede poging leidt tot 3 hoeveelheden voor het totaal aantal uitgedeeld el in het jaar 1435-36. Nemen we voor alles aan dat 1 el 40,8 st kost dan zijn er 327,5 el uitgedeeld. Nemen we voor alles 1 el = 25,9 st dan is het totaal echter 517 el, nemen we aan dat 1 wit laken steeds 23 el is dan is de som 362,5 el. Voor grauw laken (met de ene prijs van 55 st) is een laken = 26,9 el.

Uiteindelijk kozen we voor een berekening met een gemiddelde prijs, voor 1435-36 dus 33,35 st / el wit laken. Het totaal is dan 404 el wit + 267 el grauw = 671 el. Voor 1439-40 was het aantal el vermeld, voor 1440-43 waren er geen eenheidsprijzen en hebben we de gemiddelde prijzen van 1438-39 aangenomen.

Een bevredigende oplossing is niet bereikbaar, vermits er geen uniforme prijs is in de loop van het jaar, en kennelijk ook nog geen vaste lengte der lakens. Naargelang van het feit of men bij de omrekeningen (enigszins ten onrechte) vertrekt van een vaste maat of van een vaste prijs (twee onbekenden) komt men tot erg uiteenlopende resultaten.

In de betrokken jaren 1435-1443 was er kennelijk nog geen vast reglement op de lengte der lakens. Dit komt er pas in een verordening van 1471-72, waar de lakens 32 el moesten zijn (VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen*, p. 249, art. 76). En dit blijft zo, o m nog in 1503 (VAN DEN HEUVEL, *o c*, p. 377, art. 66).

TABEL IX

Uitdeling van Vlees door de Tafel

	Aantal varkens	Zog varkens	Schapen	Runderen
1435-36	56		8	
36-37	43			
37-38	27		6	
38-39	25½			
39-40	43½		4	2
40-41	23			
41-42	10			
42-43	40			
43-44	27			
44-45	25			
45-46	52			
46-47	45			
47-48	47			
48-49	46			
49-50	—			
53-54	24			
55-56	31		28	
56-57	17		68	
57-58	34			
58-59	32		3	
59-60	38	5		
60-61	12 + ?			
61-62	15		5	
62-63	15	5		
63-64	2	5		
64-65	27	4		
65-66	34	5		
66-67	28	5		
67-68	25	5		
69-70	34	6		
70-71	19½	5	20	
71-72	25	7		
72-73	26	5		
73-74	39	6		
74-75	37	5		
75-76	29	5		
76-77	33	5		
77-78	26			
78-79	34	½		
79-80	20	6		
80-81	27½	7		
81-82	28	5		
82-83	28	5		
83-84	22	5	1	1
84-85		5		

TABEL X

Uitdeling van vis door de Tafel

	Gezouten haring tonnen	Gerookte haring stro	Andere vissoorten	Totale prijs in stuivers
1435-36	10	1		
36-37	9			
37-38	10			
38-39	8			
39-40	8	4		
40-41	7	4	×	
41-42	6	1 + 150 stuks	×	
42-43	6	2 + 150	×	
43-44	6	×		
44-45	7 + ?	3 + ?	×	
45-46	7	4	×	
46-47	7	4½ + ?	×	
47-48	4 + 100 stuks	200 stuks	×	
48-49	6 + 200 st.	2 + 225 st.	×	
49-50	6	1 + ?	×	
53-54	7½	1		649
55-56	8	1	×	572
56-57	8			560
57-58	8	1	×	511
58-59	7½		×	476
59-60	7	1	×	642
60-61	8½	½	×	720
61-62	10			525
62-63	7	1		452
63-64	9½			592
64-65	10		×	807
65-66	10	1		485
66-67	9	¼	×	618
67-68	5	2		437
69-70	4	1		684
70-71	3	⅓		517
71-72	8	1		510
72-73	8	1		628
73-74	9	1	×	645
74-75	3	½	×	630
75-76	3	2		598
76-77	4	2		551
77-78	3	1		669
78-79	3	1		733
79-80	6	1		658
80-81	11	1½		826
81-82	12	½		843
82-83	8	1½		616

TABEL X (vervolg)

	Gezouten haring tonnen	Gerookte haring stro	Andere vissoorten	Totale prijs in stuivers
1483-84	12	1 $\frac{1}{3}$	×	937
84 ($\frac{1}{2}$)	13			709
85-86	10 $\frac{3}{4}$	1		1162
86-87	12	1		1070
87-88	12	$\frac{1}{2}$		1135
88-89	—	—		—
89-90	—	—		—
90-91	2	2		475
91-92	2	1	×	469
92-93	7	×		348
93-94	×	×	×	493
95-96	×			396
96-97	×		×	376
97-98	×			375
98-99	×			480
1500- 1	2			371
1- 2	2			370
2- 3				—
3- 4			×	71
4- 5	2		×	552
5- 6	7			476
6- 7	×			420
7- 8	8			875
8- 9	5			355
9-10	2			160
10-11	10			580
12-13				?
13-14	18	1	×	1459
14-15			×	315
15-16	16		×	1245
16-17	11		×	750
17-18	7		×	494
18-19	4		×	825
20-21	9 $\frac{1}{4}$		×	767
21-22	3		×	584
22-23	7			567
23-24				—
24-25	4			720
25-26	8		×	1578
26-27	8		×	911
27-28	7			601
29-30	8		×	700
30-31	—			—
31-32	8		×	820
32-33	5		×	1125
34-35	9		×	1273

N B Een ×-teken duidt op de uitdeling van een onbekende hoeveelheid

TABEL XI

Uitdeling van erwten en eieren door de Tafel

	Erwten sesters
1435-36	47
36-37	46
37-38	56
38-39	41
39-40	80
40-41	88
41-42	48
42-43	20
43-44	85
44-45	193
45-46	—
46-47	77
47-48	90
48-49	111
49-50	90
53-54	84
55-56	71
56-57	65
57-58	63
58-59	51
59-60	57
60-61	60
61-62	86
62-63	88
63-64	92
64-65	63
65-66	75
66-67	52
67-68	56
69-70	78
70-71	72
71-72	82
72-73	84
73-74	72
74-75	47
75-76	86
76-77	82
77-78	75
78-79	59
79-80	72

TABEL XI (vervolg)

	Erwten sesters	Waarde (in stuivers)	Eieren Waarde (in stuivers)
1480-81	65	498	
81-82	20	315	
82-83	38	422	
83-84	30	318	
84-85	25	141	92
85-86	34	546	—
86-87	24	240	—
87-88	—	—	—
88-89	—	—	224
89-90	—	—	310
90-91	—	—	138
91-92	—	—	86
92-93	?	145	78
93-94	?	64	64
95-96	—	—	143
96-97		54	179
97-98		—	163
98-99		—	162
1500- 1		—	184
1- 2		91	147
2- 3		—	114
3- 4		—	151
4- 5		295	155
5- 6	8	80	122
6- 7		153	89
7- 8		55	116
8- 9	16	107	70
9-10		—	—
10-11		—	—
12-13		—	227
13-14		328	—
14-15		140	—
15-16		159	253
16-17		124	103
17-18		339	114
18-19		135	119
20-21		157	132
21-22		99	144
22-23	30	195	110
23-24	36	324	94
24-25	30	241	—
25-26	17	101	168
26-27		203	136
27-28		140	130
29-30		—	—
30-31		—	—
31-32	3000 raapkoeken	750	—
32-33	eierkoeken + mooi brood	382	—
34-35		124	51

TABEL XII

Budget van de Tafel

	Tot uitgaven (in stuivers)	Tekort % v uitg	Tegoed (in st)	Bestedingen aan armenzorg (in %)			
				totaal	schoenen	lakens	vlees vis
1453-54	38 740	3,6		23	11	8	1 2
55-56	44 408	3		18	7	7	2 1
56-57	18 166	22,4			?	16	5 3
58-59	36 661			20	9	7	2 1
59-60	34 996			22	9	8	2 2
65-66	44 827			19	9	7	2 1
66-67	54 295	2,8		18	8	7	1 1
67-68	48 408			21	9	9	2 1
69-70	40 650			27	10	12	2 2
70-71	40 456			25	11	11	1 1
71-72	44 224			24	10	11	1 1
72-73	49 530			20	9	8	1 1
73-74	48 660				?	9	2 1
74-75	49 854			22	10	9	1 1
75-76	54 534			20	9	8	1 1
76-77	53 590			21	9	9	1 1
77-78	50 659			21	9	9	1 1
78-79	59 368			19	8	8	1 1
79-80	59 118			21	9	9	1 1
80-81	60 459			21	9	9	1 1
81-82	64 788			17	8	6	1 1
82-83	59 960			15	5	6	2 1
84 (½)	27 410		22 580	28	14	11	3
85-86	36 403		?	27	15	9	3
86-87	32 150	18	32 779	28	16	9	3
87-88	43 126	18	33 887	24	11	7	6
88-89	51 860		81 063	18	9	9	—
89-90	72 938		34 529	14	6	8	—
90-91	33 915	9	37 465	24	12	8	5
91-92	32 799	20	37 939	25	10	9	6
92-93	47 106	33	38 722	15	8	4	3
93-94	41 170	28,7	34 472	21	10	7	4
95-96	40 351	29	24 862	21	10	7	4
96-97	55 346	40,6	34 116		?	?	3
97-98	52 782	20,3	12 569	16	7	5	4
98-99	44 533	15,7	43 950		?	5	4

TABFL XII (vervolg)

	Tot uitgaven (in stuivers)	Tekort % v uitg	Tegoed (in st)	Bestedingen aan armenzorg (in %)			
				totaal	schoenen	lakens	vlees vis
1500- 1	44 366	10,7	35 354	21	10	7	4
1- 2	32 209		38 280	28	13	9	6
2- 3	32 812		24 295	26	13	9	4
3- 4	28 475	7,5	25 102		16	8	?
4- 5	38 694		22 550	24	12	7	4
5- 6	50 255		?	14	6	5	3
6- 7	44 308			19	9	7	3
7- 8	74 377			12	6	3	3
8- 9	41 324			21	10	7	4
9-10	49 623			16	12	4	—
10-11	69 670			17	8	6	3
12-13	48 058			27	12	12	3
13-14	64 470	12,4		20	9	9	2
14-15	48 442	4,7		27	11	12	4
15-16	70 687	6,6		21	8	9	4
16-17	56 627			26	11	11	4
17-18	58 389	4,4		22	10	9	3
18-19	59 424			24	10	10	4
20-21	63 272			23	9	10	4
21-22	52 265		?	27	11	12	4
22-23	65 817	3,5	35 694		10	6	?
23-24	54 780		35 487	24	11	9	4
24-25	101 920		34 100	15	7	5	3
25-26	60 195		?	26	10	10	6
26-27	75 863			22	8	9	5
27-28	52 226			31	12	12	7
29-30	54 608	11,7			?	1	4
30-31	67 024				?	?	4
31-32	67 244	3,9		20	10	6	1
32-33	58 074	2,8	?	21	11	5	2
34-35	76 809	3	55 843	18	8	6	4

TABEL XIII

Budget van de Blok der Markt

	Uitdelingen in specien				Uitdelingen in natura (waarde in stuivers)							% v tot uitg
	Totale uitgaven (in st)	% besteed aan uitdeling	aalmoezen individueel (in stuivers)	hoogdagen	Gezamenlijk % van tot uitg	erwten	olie	brood	brandstof	haring	gez v tot uitg	
1494-95	446	71	55		12	46	140	77			59	
95-97	1397	83	302		22	85	282	254	238	25	62	
99-1500	1096	?	265		24	60	168	?			?	
1500- 1	1104	66	133	100	21	64	131	174	123		45	
1- 2	865	59	140		16	75	100	191			42	
3- 4	1053	96	363	229	56	118	158	141			40	
4- 5	1368	76	278	262	39	130	236	131			36	
5- 6	1562	?	?	358	?	127	210	127			30	
6- 7	1588	46	181	160	21	59	183	146			24	
7- 8	939	65	91	231	34		292				31	
8- 9	1200	67	199	305	42		305				25	
9-10	1110	69	163	312	43		290				26	
10-11	1208	86	251	325	48		288		180		39	
11-12	898	90	110	247	40	87	157	127	80		50	
12-13	951	69	71	104	18	120	200	160			51	
13-14	1234	81	285	180	37	154	206	175			43	
14-15	1016	92	147	256	40	108	300	125			53	
15-16	1449	60	131	170	21	126	296	151			40	

